

Hiteq

Kennis van nu, kennis voor later

Denk 10 of 20 jaar verder. Hoe ziet de technische sector er dan uit in de context van onderwijs, arbeidsmarkt, technologie en maatschappij? Hiteq selecteert en ontsluit actuele kennis. Brengt adviezen uit en creëert toekomstscenario's die inzicht geven in te verwachten ontwikkelingen. Zo kunnen ondernemingen, onderwijsinstellingen en intermediairs in de techniek zich voorbereiden op wat komen gaat. En zorgen dat hun strategisch beleid voor beroepen en opleidingen een solide fundament heeft. Hiteq is een initiatief van Kenteq.

Domein: Maatschappij

Augustus 2008

1^e druk: augustus 2008

2^e ongewijzigde druk: april 2009

www.hiteq.org

Uitgesloten!

Sociale uitsluiting bij laagopgeleide jongeren in Nederland

Opdrachtgever

Hiteq, centrum van innovatie

Programmaleider Maatschappij

Drs. Judith van Heeswijk

Projectteam

Hiteq

Cris Boonen

Drs. Judith van Heeswijk

Aetios

Drs. Karin van Steensel

Hiteq is een initiatief van **kenteq**

Uitgesloten!

Sociale uitsluiting bij laagopgeleide jongeren in Nederland

Opdrachtgever

Hiteq, centrum van innovatie

Programmaleider Maatschappij

Drs. Judith van Heeswijk

Projectteam

Hiteq

Cris Boonen

Drs. Judith van Heeswijk

Aetios

Drs. Karin van Steensel

Deze publicatie is grotendeels een bewerking van een onderzoeksverslag in het kader van de opleiding Liberal Arts and Sciences aan de Roosevelt Academy te Middelburg.

Opdrachtgever: Hiteq, centrum van innovatie

Programmaleider: Drs. Judith van Heeswijk

Domein: Maatschappij

Augustus 2008

1^e druk: november 2008

2^e ongewijzigde druk: april 2009

www.hiteq.org

Hiteq

Kennis van nu, kennis voor later

Denk 10 of 20 jaar verder. Wat speelt er in de technische sector? Hoe flexibel is de arbeidsmarkt? Wat is de situatie in het onderwijs? Hoe liggen de maatschappelijke verhoudingen? Dit is het soort vragen waar wij bij Hiteq warm voor lopen. We zien het als een uitdaging om samen met de beste experts kennis te selecteren en te ontsluiten. Of dat nu is in de vorm van een advies, publicatie, workshop, brainstorm of symposium. Centraal staat dat Hiteq toekomstscenario's creëert die inzicht geven in te verwachten ontwikkelingen. Daarbij houden wij ons bezig met alle thema's die relevant zijn voor onze sector. Van technologische innovaties tot sociale uitsluiting. Van toekomstige leerling tot digitale processen. Zo kunnen ondernemingen, onderwijsinstellingen en intermediairs in de techniek zich vroegtijdig voorbereiden op wat komen gaat. En zorgen dat hun strategisch beleid voor opleidingen en beroepen een solide fundament heeft. Hiteq is een initiatief van Kenteq.

www.hiteq.org

Hiteq is een initiatief van *Kenteq*

Inhoudsopgave

Samenvatting	9
1 Inleiding	15
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	15
1.2 Doel van het onderzoek	16
1.3 Afbakening	18
1.4 Opzet van deze publicatie	19
Deel 1: Achtergrond en theorie	21
2 Sociale uitsluiting: een verkenning	23
2.1 Definitie en concept	23
2.2 Criteria	24
3 Risicofactoren voor sociale uitsluiting	27
3.1 Opleidingsniveau	28
3.2 Arbeidsmarktpositie	31
3.3 Competenties	32
3.4 Leeftijd	35
3.5 Geslacht	35
3.6 Gezondheid	36
3.7 Sociale afkomst	36
3.8 Sociale leefomgeving	38
3.9 Fysieke leefomgeving	40
3.10 Gezinsamenstelling	43
3.11 Etniciteit	44
Deel 2: Kwantitatief onderzoek	47
4 Vmbo-leerlingen en sociale uitsluiting	49
4.1 Respondenten	49
4.2 Operationalisering	50
4.3 Analyse	51
5 Opleidingsniveau	53

6	Competenties	55	Bijlagen	101
6.1	Internet en MSN	55		
6.2	Samenwerken	55	1	Onderzoeksverantwoording
				103
7	Sociale afkomst	57	2	Krachtwijken
7.1	Invloed op de leerweg	57		109
7.2	Samenwerken	61		
7.3	Sociale participatie en normatieve integratie	64		Bronnen/noten
7.4	Internet en MSN	64		111
8	Sociale leefomgeving	67		Bronnen
8.1	Vriendschappen en vertrouwensbanden	67		113
8.2	Intergeneratieve effecten	69		
8.3	Internet en MSN	70		Noten
8.4	Prestatiegerichtheid	71		121
8.5	Materiële deprivatie en sociale participatie	73		
				Hiteq-publicaties
9	Fysieke leefomgeving	75		125
9.1	Opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie	75		
9.2	Internet	77		Colofon
9.3	Normatieve integratie	78		126
9.4	Krachtwijken	79		
10	Gezinssamenstelling	83		
11	Etniciteit	85		
11.1	Intergeneratieve effecten	85		
11.2	Gezinssamenstelling	88		
11.3	Sociale omgeving	90		
11.4	Normatieve integratie	91		
12	Conclusies	93		
12.1	Beïnvloedbare factoren	93		
12.2	Onbeïnvloedbare factoren (achtergrondkenmerken)	97		

Samenvatting

Uitgesloten!

Sociale uitsluiting bij laagopgeleide jongeren in Nederland

Anno 2008 zijn er in Nederland nog steeds groepen mensen die moeilijk aansluiting vinden bij de maatschappij en zich uitgesloten voelen van de samenleving. Vindt deze uitsluiting nog steeds plaats op basis van sociaal-economische positie of spelen ook andere factoren een rol? Geldt nog steeds: "Wie voor een dubbeltje geboren is, wordt nooit een kwartje"?

Hiteq wil met dit onderzoek meer inzicht geven in de kennis over sociale uitsluiting, vooral bij laagopgeleide jongeren. En daarmee een beeld geven van de aangrijpingspunten die verschillende groepen in de toekomst meer kans geven om volwaardig mee te doen in de samenleving. Daarvoor is gekeken naar factoren die wél en factoren die niet te beïnvloeden zijn.

Sociale uitsluiting

Sociale uitsluiting duidt op 'er niet bij horen'. Sociaal uitgesloten ben je niet ineens, het is een proces dat daartoe leidt. Deze situatie kan elk moment verbeteren of verslechteren, en daar kunnen uiteenlopende oorzaken voor zijn.

Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) noemt de volgende kenmerken van sociale uitsluiting:

- materiële deprivatie: 'het hebben van een laag inkomen', en ook financiële en materiële problemen;
- onvoldoende toegang tot 'social rights', (publieke) voorzieningen;
- onvoldoende sociale participatie, deelname en interesse in het sociale leven;
- onvoldoende normatieve integratie: 'onvoldoende naleving van centrale waarden en normen'.

Risicofactoren

Er zijn verschillende redenen waarom iemand uitgesloten is of zich uitgesloten voelt van zijn omgeving. Wanneer mensen of groepen niet actief mee mógen doen aan het maatschappelijk leven, is er sprake van discriminatie. Soms ligt

de oorzaak echter in beperkte capaciteiten of onvoldoende bereidheid van de uitgesloten persoon zelf. Toch zijn er factoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het SCP onderscheiden beïnvloedbare en onbeïnvloedbare factoren. De factoren leiden niet per definitie tot sociale uitsluiting. Andersom kan sociale uitsluiting ook voorkomen bij mensen op wie veel factoren niet van toepassing zijn. Maar de kans op sociale uitsluiting neemt toe naarmate er meer risicofactoren aanwezig zijn (cumulatie). Conclusies worden getrokken niet alleen op basis van de aanwezigheid van factoren op zich, maar ook op basis van de grotere of kleinere kans die iemand heeft om onder invloed te staan van die factoren.

De risicofactoren zijn voor laagopgeleide jongeren anders dan voor volwassenen en hogeropgeleiden. Naast wetenschappelijke verklaringen is een groot aantal risicofactoren geanalyseerd voor de Nederlandse vmbo-scholier. Daarbij zijn data gebruikt van het eerder verschenen Hiteq-onderzoek 'Kenmerkend vmbo'; een grootschalig onderzoek onder 1400 vmbo'ers.

Beïnvloedbare factoren

Opleidingsniveau

Laagopgeleiden hebben een grotere kans op sociale uitsluiting. Een laag opleidingsniveau heeft een nadelig effect op de toekomstige financiële positie van een jongere.

- Vmbo-leerlingen bouwen een horizontaal netwerk op met vrienden van gelijke afkomst en met weinig personen van hogere of lagere afkomst. Daarin schatten zij hun vrienden eerder als armer dan als rijker in.

Competenties

Competenties hebben te maken met inzicht in en het kunnen voldoen aan normen en waarden in de maatschappij. Competenties kunnen de grote invloed die het opleidingsniveau heeft op de kans op sociale uitsluiting, verkleinen. In dit onderzoek zijn een aantal aspecten van sociale en digitale competenties onderzocht.

- Hoewel het gebrek aan toegang tot internet vaak wordt beschouwd als een normatieve beperking, blijkt dat frequent internet- en MSN-gebruik ook vaak samengaat met het minder naleven van de heersende normen en waarden (normatieve integratie).

- Leerlingen van de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg gebruiken internet om nieuwe dingen te leren; leerlingen in de theoretische leerweg gebruiken vaker internet om leuke dingen te zien en te lezen.

Sociale leefomgeving

De sociale leefomgeving is een risicofactor voor sociale uitsluiting. Vrienden en docenten bieden de jongeren houvast in de hedendaagse complexe en veeleisende maatschappij. De invloed van de sociale leefomgeving is hier onderzocht aan de hand van vriendschappen, vertrouwensbanden en het gevoel steun te krijgen.

- Leerlingen in de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg zijn over het algemeen positiever over hun sociale leefomgeving dan leerlingen in de theoretische leerweg.
- Bij vmbo-leerlingen is de invloed van de sociale leefomgeving groter dan de invloed van de ouders op het gevoel van sociale uitsluiting. Hoewel het opleidingsniveau van de vader van invloed is op het gevoel het financieel minder goed te hebben en minder goed mee te draaien in de samenleving, blijkt het effect van de sociale leefomgeving groter.
- Vmbo'ers vergelijken zich met leeftijdsgenoten en die leeftijdsgenoten hebben een grote invloed op de deelname en interesse voor het sociale leven van vmbo'ers. De sociale achtergrond speelt hier een grote rol op de sociale leefomgeving. Leerlingen met hoogopgeleide en werkende ouders ervaren over het algemeen minder ondersteuning en aanmoediging vanuit hun sociale leefomgeving. Zij wenden zich voor plezier vaker tot internet. Leerlingen met laagopgeleide ouders gaan voor ondersteuning en aanmoediging naar hun vrienden.

Gecombineerd duidt dit erop dat er een sterk verband is tussen de sociale afkomst van vmbo-leerlingen en hun sociale leefomgeving, waarbij jongeren met een hogere sociale afkomst een breder sociaal netwerk opbouwen dan jongeren met een lagere sociale afkomst. Sociale contacten en het sociale netwerk blijken nog steeds van generatie op generatie te worden overgedragen.

Fysieke leefomgeving

De wijk of buurt – de fysieke leefomgeving – wordt vaak gezien als een belangrijke bepalende factor voor sociale uitsluiting. In toenemende mate is er in Nederland sprake van achterstandswijken, een geografische segregatie in sociale positie, inkomen en etnische achtergrond. In 2006 woonde 16,37% van de Nederlandse jongeren in een achterstandswijk.

In dit onderzoek is specifiek gekeken naar de invloed van het wonen in een 'krachtwijk'. De krachtwijken zijn de wijken die de minister voor Wonen, Wijken en Integratie, drs. C.P. Vogelaar, heeft geselecteerd als achterstandswijken waarin deze kabinetsperiode extra wordt geïnvesteerd (zie bijlage 2).

- Individualistische waarden worden minder onderschreven door vmbo'ers uit een krachtwijk. De collectivistische waarden worden wel vaker door deze vmbo'ers onderschreven; 'collectivistisch' verwijst dan echter alleen naar de relatie met de familie, niet naar de relatie met vrienden.

Wonen in een krachtwijk heeft een sterk verband met sociale uitsluiting.

- Vmbo'ers uit krachtwijken lopen veel meer kans op sociale uitsluiting dan vmbo'ers die elders wonen.
- Hierbij zijn de belangrijkste factoren de relatief grote groep vmbo'ers met een niet-westerse achtergrond. De groep vmbo'ers in deze wijken onderschrijven minder vaak de kenmerken van heersende normen en waarden als dienstbaarheid, individualisme en een kleine machtsafstand. Dat leidt tot minder normatieve integratie. Ook het aantal ouders met een lage(re) opleiding in deze wijken is groter. Het hebben van ouders met een lagere opleiding leidt bij de vmbo'er vaker tot het minder onderschrijven van kenmerken van heersende normen en waarden en het heeft verband met minder deelname aan en interesse in het sociale leven.
- Ook hebben vmbo'ers in krachtwijken vaker het gevoel minder te hebben dan leeftijdgenoten (materiële deprivatie).
- Zij geven aan minder te (kunnen) rekenen op hun sociale leefomgeving.

Onbeïnvloedbare factoren

Sociale afkomst

- Wat je sociale afkomst is, heeft invloed op het niveau van de leerweg van vmbo'ers. Het opleidingsniveau en de arbeidsmarktpositie van de ouders spelen een rol. Maar de invloed van de arbeidsmarktpositie van de vader is groter dan die van de moeder.
- Hoogopgeleide ouders hebben vaak contacten in meerdere lagen van de samenleving. Zij kunnen met hun verticale en grote sociale netwerk de kinderen intellectuele hulp bieden. Zij stimuleren hun kinderen ook om deel te nemen aan en zich te interesseren voor het sociale leven. Het blijkt dat vmbo-leerlingen met hoogopgeleide ouders liever alleen werken dan samen te werken met andere leerlingen; zij denken zo betere resultaten te behalen.

- Uit de literatuur blijkt dat hulp van de ouders, met de hiervan uitgaande vertrouwensband en het sociale netwerk van de ouders, een positief effect heeft op de prestatie-motivatie van jongeren. Hoewel in de theorie alleen een verminderde intellectuele band als een mogelijk probleem wordt genoemd bij laagopgeleide ouders, blijkt dat vmbo-leerlingen ook vaak geen of onvoldoende emotionele ondersteuning van deze ouders zeggen te ervaren. Zij zoeken deze ondersteuning bij vrienden.
- Verschil in sociale afkomst blijkt ook te leiden tot verschil in prestatiegerichtheid. Prestatiegerichtheid leidt weliswaar tot meer individualistisch gedrag, maar niet over de hele linie. Er lijkt vooral een relatie te bestaan tussen het onderschrijven van heersende normen en waarden en prestatiegerichtheid. Een prestatiegerichte instelling leidt er bij vmbo'ers toe dat zij zowel aan werk als aan sociale contacten en familiebanden waarde hechten die afwijkt van de in Nederland gemiddeld gangbare waarde. Vooral stellingen die wijzen op feminiene waarden en een kleine machtsafstand worden niet onderschreven door die vmbo'ers die prestatiegericht zijn. Prestatiegerichtheid komt vooral voor onder respondenten met een niet-Nederlandse achtergrond en onder respondenten met laagopgeleide ouders. Of een vmbo'er prestatiegericht is, is dus niet zozeer een karaktertrek, maar heeft eerder te maken met de culturele achtergrond.

Etniciteit

- Allochtonen gaan binnen het vmbo vaker naar de lagere leerwegen (basisberoepsgerichte leerweg en kaderberoepsgerichte leerweg); autochtonen vaker naar de theoretische leerweg. Wat hiervan de oorzaken zijn, is niet onderzocht.
- Verder gebruiken allochtone vmbo'ers vaker internet voor sociale contacten, vermoedelijk met mensen van hun eigen culturele groep.
- Ook krijgen zij, volgens de literatuur, van hun ouders vaak cultural capital mee dat afwijkt van de heersende normen in Nederland.
- Zij hebben vaker het gevoel niet ondersteund te worden op school.
- Dit zijn enkele redenen voor het moeilijker verlopen van het contact tussen allochtonen en de autochtonen. Bovendien scoren allochtonen lager op kenmerken die duiden op het onderschrijven van heersende normen en waarden. Wat daarbij opvalt is de mate waarin machtsafstand een rol speelt in sociale contacten en relaties.

Aanbevelingen

Een laagopgeleide jongere in Nederland en dan met name een vmbo'er van vooral de lagere leerwegen heeft een sterk vergrote kans op sociale uitsluiting. Ondanks

jaren beleid van inzet op talenten, blijven de oorzaken voor uitsluiting nog steeds van generatie op generatie overgedragen worden. Maar voor allochtonen liggen de kansen anders dan voor autochtonen.

Het beeld wordt met de analyse in deze publicatie genuanceerder en geeft een aantal handvatten voor beleid om het proces van sociale uitsluiting te doorbreken.

Enkele suggesties:

- Persoonlijk gerichte ondersteuning van allochtone leerlingen. Waarbij vooral gekeken wordt naar aansluiting bij de belevingswereld en cultuur van de allochtone leerling.
- Betrek de ouders van allochtone jongeren en laagopgeleide ouders nadrukkelijk bij de opleiding en opleidingskeuze.
- Onderzoek naar de rol van de docent in de ondersteuning is nodig. Beelden en referentiekaders van begeleiders in het onderwijs spelen, onbewust, een rol in de advisering en ondersteuning van de allochtone leerling.
- Integrale aanpak vanuit jeugd- en sociaal beleid. Waar ouders ondersteund en gestimuleerd worden hun arbeidsmarktpositie te verbeteren, moeten de effecten op kinderen in het gezin meegenomen worden.
- De weg van opvoedingsondersteuning wordt door sommigen als betuttelend ervaren, maar zal hoogstwaarschijnlijk bijdragen aan de kansen van laagopgeleiden zo blijkt uit dit onderzoek.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

Anno 2008 zijn er in Nederland nog steeds groepen mensen die moeilijk aansluiting vinden bij de maatschappij en zich uitgesloten voelen van de samenleving. Maar vindt deze uitsluiting nog steeds plaats op basis van sociaal-economische positie of spelen (ook) andere factoren een rol? Welke andere factoren zijn dat dan? En welke risicofactoren voor sociale uitsluiting spelen een grotere rol bij lageropgeleiden dan bij hogeropgeleiden? Geldt nog steeds: "Wie voor een dubbeltje geboren is, wordt nooit een kwartje"?

Tot halverwege de vorige eeuw waren je kansen niet groot als je uit een arm gezin kwam: geld om door te leren was er niet. Na de revoltes van de jaren zestig en de vernieuwingen in het onderwijs van de afgelopen decennia was het motto 'kansen voor iedereen': iedereen kreeg de kans om door te leren en zijn talenten te gebruiken. Maar is dit nog steeds zo? En kan iedereen inderdaad bereiken wat hij wil? SER-voorzitter Rinnooy Kan vindt van niet. Naar zijn opvatting wordt er in Nederland veel talent verkwest:

*"Het talent dat in Nederland wordt verkwest is het talent van al degenen die voortijdig hun school verlaten en op de arbeidsmarkt belanden zonder het diploma dat het verschil betekent tussen een snelle start en een moeizame aanloop. Maar het is vooral het talent van al diegenen die voor een dubbeltje geboren werden en niet de kans krijgen om een kwartje te worden, niettegenstaande ons vaste voornemen om een onderwijssysteem te creëren dat niet zou discrimineren naar sociale herkomst. Hoe onaangenaam ook, wij moeten onder ogen zien dat dat laatste niet is gelukt. Gerenommeerd OECD-onderzoek wijst uit dat Nederland tot de landen behoort waar sociale herkomst nog steeds een goede voorspeller is van de waarschijnlijkste route door het onderwijssysteem."*¹

De kansen die kinderen in het onderwijs krijgen, hebben een grote invloed op hun latere arbeidsmarktpositie. Maar hun sociaal-economische afkomst heeft nog steeds een grote invloed op die kansen. Dit onderzoek gaat daarom dieper in op de sociale positie van jongeren.

Traag et al. (2004) geven aan dat schoolverlaters en jongeren kwetsbare groepen zijn op de arbeidsmarkt. Onderwijs zien zij daarbij als een belangrijke bepalende factor voor iemands kansen. Het is daarom belangrijk om in het bijzonder de positie van laaggeschoolde jongeren te onderzoeken. Zij ondervinden vaak de meeste problemen in de aansluiting op de arbeidsmarkt.

In de huidige Nederlandse maatschappij worden hoge eisen gesteld aan vaardigheden en scholing van werknemers. In de zich uitbreidende kenniseconomie wordt het voor laaggeschoolde jongeren steeds moeilijker om te voldoen aan door werkgevers gestelde eisen. Toch is, zoals Bergmans et al. (2005) aangeven, de problematiek waarmee laaggeschoolde arbeiders te maken krijgen nog een relatief onbekend terrein: in de literatuur zijn er nog weinig theorieën specifiek over laagopgeleiden. Ook daarom is verdieping nodig in de sociale en economische positie van laaggeschoolden en in de factoren die deze problematiek versterken.

Een verdere aanleiding tot dit onderzoek is de korte notitie *Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen* van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) uit 2007, geschreven op verzoek van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer. In deze notitie pleit het SCP voor meer inzicht in de factoren die ten grondslag liggen aan sociale uitsluiting bij kinderen. Vervolgonderzoek is hier nodig, volgens het SCP.

1.2 Doel van het onderzoek

Het doel van dit Hiteq-onderzoek is meer inzicht te verkrijgen in de huidige kennis op het gebied van sociale uitsluiting. Daarnaast wil Hiteq met dit onderzoek meer inzicht verkrijgen in de positie van laaggeschoolden in Nederland en in de kansen van laaggeschoolde jongeren in de toekomst. De hoofdvraag van het onderzoek is:

Welke factoren zijn van invloed op sociale uitsluiting bij laagopgeleide jongeren onder de 18 jaar in Nederland?

Om tot een antwoord op deze vraag te komen, zal worden gekeken naar de kenmerken van risicogroepen voor sociale uitsluiting, en naar de manier waarop deze kenmerken van invloed zijn op de uitsluiting én op elkaar. Daarbij is er speciale aandacht voor de vraag of er sprake is van een intergeneratief (van de ene generatie op de andere) 'littekeneffect'. Zijn de onbeïnvloedbare factoren sterker dan de beïnvloedbare factoren?

Met de resultaten van dit onderzoek hoopt Hiteq meer inzicht te verschaffen in de oorzaken van sociale uitsluiting en in de ontwikkelingen die zich op dit gebied voordoen. Daarmee kunnen aanbevelingen worden geformuleerd voor een beleid om de kans op sociale uitsluiting te verkleinen en om een al uitgesloten deel van de Nederlandse bevolking opnieuw 'in te sluiten'.

Voor overheid, werkgevers en onderwijsinstellingen is het van belang om te weten hoe sociale uitsluiting verminderd of voorkomen kan worden. Hierbij valt niet alleen aan jongeren te denken, maar ook aan het toenemend aantal ouderen in de samenleving. De samenleving heeft immers ieders inzet en talenten nodig om de economische en maatschappelijke welvaart te behouden.²

Ook de jongeren zelf hebben belang bij de resultaten van dit onderzoek. Zij hebben recht op de mogelijkheden om hun talenten optimaal te ontwikkelen. Gelijke kansen en de afwezigheid van sociale uitsluiting zijn voorwaarden voor sociale cohesie binnen een samenleving. Erkenning van de talenten van jongeren en verbetering van hun sociaal-economische positie kunnen voorkomen dat jongeren zich tegen de samenleving keren.

Voor de wetenschap is dit onderzoek van belang omdat het een samengevoegd en afgewogen beeld geeft van de aanwezige kennis over sociale uitsluiting. Daarnaast wordt er in het onderzoek een aanvullende analyse uitgevoerd van de resultaten van een enquête onder vmbo-leerlingen. Deze enquête vond plaats in het kader van een onderzoek naar het generatie-Einstein-profiel onder vmbo'ers. Zie voor de resultaten van dit eerdere onderzoek de Hiteq-publicatie *Kenmerkend vmbo*.³ De secundaire analyse van de data uit dit eerdere onderzoek geeft inzicht in de invloed van de risicofactoren voor sociale uitsluiting op laaggeschoolde jongeren en in de samenhang van deze factoren. Deze verdieping van het onderzoek kan een hulpmiddel zijn bij de advisering aan instanties en overheden over het tegengaan van sociale uitsluiting.

1.3 Afbakening

In het rapport *Tweedeling in perspectief* (1996) van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wordt beschreven dat sociale ongelijkheid kan ontstaan op basis van opvattingen en op basis van materiële levenskansen. Dit onderzoek gaat in op de laatste vorm, waarbij er een verschil wordt onderkend

tussen armen en rijken binnen een samenleving. Kenmerkend voor deze ongelijkheid is dat de grenzen tussen de groepen moeilijk doordringbaar zijn.⁴ Over het algemeen is er dan samenhang en solidariteit binnen een groep, terwijl er concurrentie is tussen de groepen. Dit betekent dat het moeilijk is voor armen om te klimmen op de sociale ladder, terwijl rijken veel kansen aangeboden krijgen, waardoor zij niet snel zullen afdalen.

De oorzaak van deze 'tweedeling' kan liggen in veelomvattende algemene ontwikkelingen als globalisering, technologische veranderingen en economische recessie. Maar deze kan ook liggen in maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, stigmatisering, verstedelijking, toenemend calculerend gedrag en bureaucratisering.⁵ In dit onderzoek wordt niet dieper ingegaan op deze factoren op meso- en macroniveau. Belangrijker zijn hier de factoren op microniveau: de persoonskenmerken die van invloed zijn op sociale uitsluiting. Dit onderzoek bekijkt de factoren die met name tijdens de jeugd van invloed zijn. Hierbij wordt speciale aandacht besteed aan de vraag of iemands kans op sociale uitsluiting voornamelijk wordt bepaald door (onbeïnvloedbare) 'achtergrondkenmerken' als afkomst en etniciteit of door beïnvloedbare factoren als competenties en opleiding.

In dit onderzoek wordt gesproken over 'sociale uitsluiting' en niet over 'sociale tweedeling'. 'Tweedeling' roept de illusie op van twee duidelijk te onderscheiden groepen. Het beeld is echter genuanceerder: er zijn mensen die zich niet in een van de twee 'kampen' laten plaatsen; er zijn allerlei relaties tussen de uitgeslotenen en de ingeslotenen; er zijn mensen die van de ene groep overgaan naar de andere.

Het accent in dit onderzoek ligt op jongeren en adolescenten onder de 18 jaar. Deze keuze is gemaakt omdat jongeren het menselijk kapitaal zijn voor de toekomst. Onderzoek naar de factoren die van invloed zijn op deze groep en naar het mogelijke 'littekeneffect' zal een duidelijk beeld opleveren van de mogelijke toekomstige ontwikkelingen.

1.4 Opzet van deze publicatie

- Deel 1 van deze publicatie (*Achtergrond en theorie*) bevat een verkenning van het begrip 'sociale uitsluiting' (hoofdstuk 2) en een bespreking van de risicofactoren

voor sociale uitsluiting, met speciale aandacht voor sociale uitsluiting bij jongeren (hoofdstuk 3).

- In deel 2 (*Kwantitatief onderzoek*) komen de resultaten aan de orde van de nadere analyse van de gegevens uit het onderzoek *Kenmerkend vmbo*. Deze analyse (hoofdstuk 4 t/m 11) geeft inzicht in de invloed van de risicofactoren voor sociale uitsluiting op laaggeschoolde jongeren en in de samenhang van deze factoren.
- Hoofdstuk 12 bevat de conclusies van het onderzoek.
- De onderzoeksverantwoording is opgenomen als bijlage 1.
- Bijlage 2 is een overzicht van de 'krachtwijken'.

Deel 1

Achtergrond en theorie

2 Sociale uitsluiting: een verkenning

Het begrip 'sociale uitsluiting' heeft geen vaststaande definitie. Dat alleen al geeft aanleiding tot kritisch nadenken en discussie. Allereerst wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de meest gangbare definities en theorieën rond sociale uitsluiting. Vervolgens komen de criteria voor sociale uitsluiting aan de orde en een aantal typen van activiteiten die sociale uitsluiting tegengaan en sociale insluiting bevorderen.

2.1 Definitie en concept

Sociale uitsluiting wordt beschouwd als 'er niet bij horen' op economisch-structureel en/of sociaal-cultureel gebied. Sociale uitsluiting kan niet los worden gezien van een context: tijd, omgeving en opvattingen. Absoluut gezien gaat uitsluiting om het onvermogen om te participeren in bepaalde belangrijke materiële en sociale activiteiten.⁶ Wat er dan belangrijk is, is relatief en kan verschillen per plaats en tijd. Daarnaast gaat sociale uitsluiting over sociale achterstand. Dit alles met de aantekening dat de persoonlijke ervaring van een situatie minstens zo belangrijk is als de feitelijke situatie.

Sociale uitsluiting is een dynamisch concept: het heeft betrekking op een proces dat leidt tot een bepaalde situatie. Deze situatie kan elk moment verbeteren of verslechteren, en daar kunnen uiteenlopende oorzaken voor zijn.⁷ Het gaat bij sociale uitsluiting niet alleen om een financiële situatie maar om allerlei aspecten van volwaardig burgerschap, zoals inkomen, arbeidsmarktpositie, onderwijs en toegang tot overheidsvoorzieningen. Ook relationele zaken, zoals sociale participatie, maatschappelijke betrokkenheid en integratie, spelen een belangrijke rol. Volgens Atkinson (1998) zullen, hoe de definitie van sociale uitsluiting dan ook zal luiden, daar in ieder geval de volgende drie elementen in te onderscheiden zijn:

- **Het relatieve element**

Jongeren voelen zich het sterkst uitgesloten wanneer zij niet in staat zijn om te participeren in de levensstijl van andere jongeren. Dit betekent dat bij het al of niet vaststellen van sociale uitsluiting hier voornamelijk gekeken moet worden naar die andere jongeren en niet naar samenleving als geheel.⁸

- **Het tijdselement**

Uitsluiting wordt niet alleen veroorzaakt door de huidige omstandigheden, maar ook door het ontbreken van een toekomstperspectief. Bijvoorbeeld:

wanneer iemand op jonge leeftijd gebrek heeft aan goed onderwijs en goede gezondheidszorg, vergroot dit de kans op sociale uitsluiting in het latere leven. Het is duidelijk dat ook de duur van de uitsluiting van belang is: hoe langer een persoon uitgesloten is, hoe kleiner de kansen op insluiting.⁹

- De actor

Ten derde is het belangrijk om te kijken naar de actor van de uitsluiting. Mensen kunnen worden uitgesloten door individuen en instanties. Bij die laatste kan het gaan om overheden, uitvoerende overheidsinstanties, niet door de overheid aangestuurde instanties en bedrijven. Gebreken aan publieke voorzieningen, sociaal vangnet, mogelijkheden op de arbeidsmarkt, adequaat/individueel onderwijs, opvoeding en gezinsinkomen kunnen hier de externe oorzaken zijn van uitsluiting. De kans op sociale uitsluiting kan echter ook toenemen doordat het individu zélf onvoldoende aandacht besteedt aan zijn gezondheid en scholing. Het is belangrijk om in gedachten te houden dat het hier niet altijd om objectieve indicatoren gaat, maar dat uitsluiting ook het resultaat kan zijn van subjectieve indicatoren. Individueel kunnen lijden onder gevoelens van eenzaamheid, armoede of 'anders zijn', terwijl dit door anderen niet zo wordt gezien. Ook kunnen mensen bijvoorbeeld het gevoel hebben dat ze door een instantie worden gediscrimineerd, terwijl er in werkelijkheid geen discriminatie is maar wederzijds onbegrip, veroorzaakt door hun eigen financiële of sociale onvermogen.

2.2 Criteria

In de notitie *Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen* (2007) onderscheidt het SCP de volgende criteria voor sociale uitsluiting:

- Materiële deprivatie

Materiële deprivatie wordt omschreven als 'het hebben van een laag inkomen'. Maar ook concrete materiële problemen, zoals het hebben van schulden, spelen hier een rol. De relativiteit van de materiële situatie is hierbij van belang. Zowel absoluut als relatief financieel onvermogen tot participatie kan mensen het gevoel geven 'er niet bij te horen' op economisch-structureel en/of sociaal-cultureel gebied. Voor jongeren zijn de leeftijdsgenoten belangrijke referentiepunten bij de ontwikkeling van een gevoel van materiële deprivatie.¹⁰ Het gaat erom of een jongere zich armer voelt dan andere jongeren in zijn omgeving. Hoewel ook gezinnen zonder kinderen een vergelijkingspunt voor jongeren kunnen zijn, is vooral de (on)mogelijkheid om te participeren in de heersende jeugdcultuur van essentieel belang.

- Onvoldoende toegang tot 'social rights'

Hier gaat het om de toegang tot diensten op het gebied van onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg en veiligheid. Ook een veilige en adequate woonomgeving is van essentieel belang. Bij de (publieke) voorzieningen is een onderscheid te maken tussen situaties waarin de oorzaak van de onbereikbaarheid ligt bij de overheid, organisatie, instantie achter deze voorziening en situaties waarin de oorzaak ligt bij het individu zelf. In het eerste geval laat de instantie na om adequate voorzieningen en eventueel regelgeving op te zetten. In het tweede geval is de onbereikbaarheid het gevolg van subjectieve indicatoren: individuen kunnen denken benadeeld te worden door instanties en regelgeving, terwijl er in werkelijkheid sprake is wederzijds onbegrip, veroorzaakt door hun eigen onvermogen. In beide gevallen, echter, ervaren mensen een gevoel van uitsluiting op sociaal-economisch gebied.¹¹

- Onvoldoende sociale participatie

'Sociale participatie' en 'maatschappelijke participatie' zijn brede begrippen. Ze kennen vele gedaantes en hebben betrekking op een groot aantal aspecten van het dagelijks leven. Het gaat bij deze begrippen om deelname en interesse in tal van domeinen van het sociale leven, maar ook om de kansen die iemand grijpt om invloed uit te oefenen op zijn eigen levenssituatie, waarbij er een relatie is met de begrippen 'betrokkenheid', 'vertrouwen', 'gemeenschapszin' en 'sociale ondersteuning'. Deze sociale cohesie geeft mensen het gevoel deel te zijn van een groter geheel, de samenleving. En dit gevoel verkleint iemands beleving van sociale uitsluiting. Daarnaast is er een indirect gevolg van maatschappelijke participatie: kennis over de situatie en problemen van participerende (groepen) mensen kan leiden tot beleidsmatige veranderingen.¹²

- Onvoldoende normatieve integratie

Onder 'onvoldoende normatieve integratie' wordt verstaan: 'onvoldoende naleving van centrale waarden en normen'. Behalve om wettelijke regels gaat het hier om de 'Nederlandse normen en waarden'.

Deze door het SCP benoemde criteria voor sociale uitsluiting komen terug in de definitie van de Eurostat Task Force on Social Exclusion and Poverty (2000).

Ook in deze definitie ligt de focus op een laag inkomen. Daarnaast wordt nadruk gelegd op de arbeidsmarktpositie, dit vanwege het belang van sociale binding, sociale bescherming, status en contacten. De Eurostat Task Force noemt hier ook de niet-financiële welzijnsindicatoren die invloed hebben op de mate van uitsluiting: kennis, vaardigheden, toegang tot gezondheidszorg, onderwijs,

openbaar vervoer en sociale zekerheid. Omdat deze indeling sterk overeenkomt met die van het SCP, zal deze ook in dit onderzoek worden gehanteerd.

Van de andere kant bezien: welke activiteiten kunnen sociale uitsluiting tegengaan en sociale insluiting bevorderen? In de literatuur wordt hier een onderscheid gemaakt in de volgende typen activiteiten¹³:

- **Productieactiviteit:** betrokkenheid in economisch of sociaal gewaardeerde activiteiten, zoals betaalde/onbetaalde arbeid, opleiding/training en zorg voor familie.
- **Consumptieactiviteit:** in staat zijn om ten minste een minimumniveau (het niveau dat door de samenleving als 'normaal' wordt beschouwd) aan goederen en diensten te consumeren.
- **Spaaractiviteit:** spaargeld, pensioen- of uitkeringsinkomsten, eigendom.
- **Sociale activiteit:** betrokkenheid in sociale interactie met vrienden of familie; identificatie met een culturele groep of gemeenschap.
- **Politieke activiteit:** betrokkenheid in collectieve initiatieven ter verbetering of bescherming van de directe of grotere sociale of fysieke omgeving.

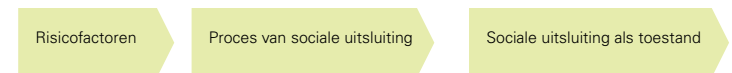
Een aantal van de hier benoemde criteria en typen activiteiten wordt in dit onderzoek verder uitgewerkt.

3 Risicofactoren voor sociale uitsluiting

Sociale uitsluiting kan uiteenlopende oorzaken hebben. Wanneer mensen of groepen niet actief mee mógen doen aan aspecten van het maatschappelijk leven, is er sprake van discriminatie. Soms ligt de oorzaak echter in de beperkte capaciteiten of een onvoldoende bereidheid van de uitgesloten persoon zelf. Toch zijn er enkele algemene factoren te benoemen die de gemiddelde kans op sociale uitsluiting vergroten. Deze factoren worden in dit hoofdstuk besproken.

Zowel de WRR als het SCP onderscheidt een aantal beïnvloedbare en onbeïnvloedbare factoren (de laatste worden ook aangeduid als 'achtergrondkenmerken').

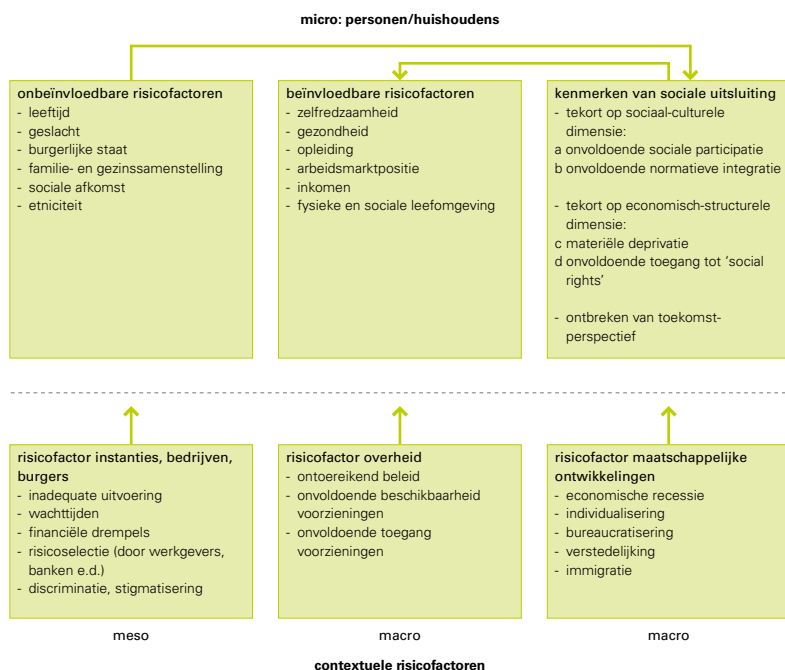
Het is belangrijk om in gedachten te houden dat het hier gaat om risicofactoren voor het proces van sociale uitsluiting: geen enkele van deze factoren leidt per definitie tot een situatie van sociale uitsluiting.

Andersom kan sociale uitsluiting ook voorkomen bij mensen op wie de genoemde factoren niet van toepassing zijn. Hier wordt slechts verondersteld dat de kans op sociale uitsluiting toeneemt naarmate er meer risicofactoren aanwezig zijn (cumulatie). Conclusies worden getrokken op basis van grotere of kleinere kansen en niet op basis van de pure aanwezigheid van factoren.

Figuur 1 – uit Jehoel-Gijsbers, Sociaal Cultureel Planbureau (2004) – vormt het uitgangspunt van dit onderzoek naar de risicofactoren voor sociale uitsluiting.

Conceptueel model: risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting.

Figuur 1: Risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting, volgens Jehoel-Gijsbers (2004).

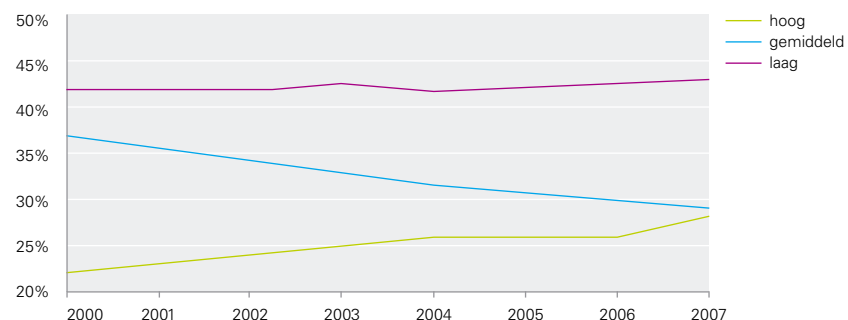
Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 beperkt dit onderzoek zich tot de risicofactoren voor sociale uitsluiting op microniveau. In de paragrafen 3.1 t/m 3.11 komt een groot aantal risicofactoren aan de orde: opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie, competenties, leeftijd, geslacht, gezondheid, sociale afkomst, sociale leefomgeving, fysieke leefomgeving, gezinssamenstelling en etniciteit. Een aantal risicofactoren die wel door het SCP genoemd worden, zijn niet meegenomen in het verdere onderzoek omdat deze voor jongeren niet relevant zijn. Zelfredzaamheid plaatsen we in dit onderzoek onder competenties.

3.1 Opleidingsniveau

Laagopgeleiden hebben een grotere kans op sociale uitsluiting, zo blijkt uit onderzoek. Maar wie is nu precies 'hoogopgeleid' en wie 'laagopgeleid'?

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert de volgende indeling:

- Tot de hoogopgeleiden behoren de mensen die een diploma hebben behaald in het hoger beroepsonderwijs (hbo) of het universitair onderwijs. Deze groep was in Nederland in 2007 het kleinst, met 27,8% van de bevolking.
- In de middengroep zitten de mensen die hoger voortgezet onderwijs (havo/vwo) en/of middelbaar beroepsonderwijs (mbo) hebben gevolgd. In 2007 was deze groep het grootste, met 42,7%.
- Tot de lageropgeleiden worden de mensen gerekend die alleen lager of middelbaar voortgezet onderwijs (vmbo) hebben gevolgd. Zij vormen samen met de mensen die geen opleiding hebben genoten in 2007 28,7% van de Nederlandse bevolking.¹⁴

Figuur 2: Opleidingsniveau van de 15-64 jarigen die geen onderwijs meer volgen. Bron: CBS, 2008.

Scholing is een belangrijke productieactiviteit. Het is ook een sociaal en politiek hoog gewaardeerde activiteit. In de Nederlandse kenniseconomie, waarin 'kennis' en 'innovatie' sleutelwoorden zijn, wordt het belangrijk gevonden dat iedereen zijn talenten in het onderwijs weet te benutten. Goede scholing geeft jongeren mogelijkheden om een economisch goede en stabiele positie op de arbeidsmarkt te verkrijgen. Hierbij speelt het toekomstperspectief een grote rol. Vroegtijdige schoolverlaters hebben een verhoogde kans op sociale uitsluiting, ook omdat zij vaker een klein sociaal netwerk hebben.¹⁵ Laaggeschoolde jongeren lopen een vergroot risico op uitsluiting in de toekomst door hun onzekere arbeidsmarktpositie. Meer hiervoor in paragraaf 3.2.

Daarnaast is scholing een belangrijke sociale activiteit. Tijdens de scholing leren jongeren hoe ze met leeftijdsgenoten moeten communiceren en omgaan. Verder steunen, informeren en adviseren ze elkaar, en bezorgen ze elkaar plezier en geluk.¹⁶ Peers spelen een essentiële rol bij de socialisatie van kinderen. Dit alles draagt bij aan de ontwikkeling van sociale en emotionele competenties.

Als sociale activiteit kan scholing ook bijdragen aan het groepsgevoel van jongeren. Onder jongeren ontwikkelen zich jeugdculturen; zo voelen de jongeren zich deel van een culturele groep.¹⁷ Ze laten zien wie zij zijn en waar zij voor staan. Deze identificatie én het vertrouwen en het groepsgevoel die daarmee samenhangen, zijn belangrijk voor hun emotionele en sociale ontwikkeling. Bovendien is er een positieve invloed op hun maatschappelijke betrokkenheid.

Brehm en Rahn (1997) concluderen dat sociale participatie gepaard gaat met vertrouwen in anderen. Sociale contacten bevorderen de interesses van mensen en hun kennis van maatschappelijke kwesties. Vertrouwen in anderen uit zich in een actievere deelname aan sociale en maatschappelijke activiteiten.

Het opleidingsniveau heeft een direct effect op de mate van maatschappelijke en sociale betrokkenheid van een jongere. Uit onderzoek van Molloy et al. (2002) blijkt dat hogeropgeleide volwassenen en jongeren gemiddeld meer maatschappelijke kennis hebben dan hun lageropgeleide leeftijdsgenoten. Over het algemeen zijn zij actiever in maatschappelijke acties en volgen zij het wereldnieuws beter. Verder zijn mensen met een hogere opleiding, volgens Emler & Frazer (1999), vaak meer in politiek geïnteresseerd dan mensen met een lagere opleiding. Dit betekent dat zij over het algemeen nieuwsgieriger zijn naar politieke gebeurtenissen en dat zij relatief vaker het nieuws lezen in de krant.¹⁸ Een verklaring voor deze verschillen tussen de beide groepen ligt in de eerste plaats in het feit dat scholen selecteren op cognitieve vaardigheden.¹⁹

Hogeropgeleide jongeren zijn zich waarschijnlijk ook meer bewust van maatschappelijke verscheidenheid en beter in staat om deze in perspectief te zien. Maatschappelijke gedragingen worden immers ook op school geleerd, en scholing vergroot de kennis van de samenleving en stimuleert tot kritisch nadenken.²⁰ Gecombineerd met het eerder genoemde sociale aspect van scholing, leidt dit ertoe dat hogeropgeleiden vaker een meer stabiele plaats in de maatschappij kunnen innemen dan lageropgeleiden.

Maatschappelijk bewustzijn en kennis van normen en sociale gedragingen bevorderen de toegang tot publieke voorzieningen. Hoewel ook hogeropgeleiden door overheden en instanties benadeeld kunnen worden, ondervindt deze groep minder vaak problemen dan lageropgeleiden als het gaat om de benadering, bereikbaarheid en toegankelijkheid van de voorzieningen. Met hun kennis van de maatschappij en met de communicatieve vaardigheden die zij op school hebben opgedaan, zijn zij vaak beter in staat om onbegrip bij bijvoorbeeld een instantie te voorkomen.

3.2 Arbeidsmarktpositie

In de Nederlandse kenniseconomie hebben hoogopgeleiden over het algemeen een betere positie op de arbeidsmarkt dan laagopgeleiden. Nieuwe productiemethoden en de verschuiving van arbeid naar lagelonenlanden hebben geleid tot een daling in de vraag naar ongeschoolde arbeid.²¹ Volgens de algemene vraag-en-aanbodtheorie betekent dit dat de lonen dalen en er meer werkloosheid ontstaat onder laaggeschoolden. Dit blijkt ook uit onderzoek van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 2004. Daarin wordt geconcludeerd dat hoogopgeleiden relatief minder vaak werkloos zijn, terwijl werkenden met een laag opleidingsniveau relatief vaker afhankelijk raken van een werkloosheidsuitkering. Samen met het feit dat het voor laagopgeleiden vaak moeilijker is om weer toe te treden tot de arbeidsmarkt, maakt dit de arbeidsmarktpositie van hoogopgeleiden stabielier dan die van laagopgeleiden.²²

Wie een onzekere arbeidsmarktpositie heeft, heeft ook een onzeker inkomen. Consumptie- en spaaractiviteiten liggen op een lager niveau, evenals de kwaliteit en de bereikbaarheid van goederen en diensten. Het SCP concludeert in 2007 dat mensen met een laag inkomen (lager dan 130% van het sociaal minimum) of met schulden een vergrote kans hebben op sociale uitsluiting. Het gevoel niet in staat te zijn om een minimumniveau aan goederen en diensten te consumeren, neemt toe naarmate iemand langer in armoede leeft.²³ Ten eerste omdat hij dan de hoop verliest op verandering van zijn situatie in de nabije toekomst. Ten tweede omdat de materiële deprivatie steeds problematischer wordt en hij dus niet langer voldoende financiële mogelijkheden heeft om te consumeren of te sparen. Daar komt bij dat het ontbreken van spaaractiviteiten ook weer een toekomstelement in zich draagt: wanneer iemand niet in staat is om geld opzij te leggen, vergroot dit zijn kans op materiële deprivatie in de toekomst, en dus op sociale uitsluiting.

Zoals scholing dat heeft voor jongeren, heeft arbeid voor volwassenen effecten op andere factoren voor sociale uitsluiting. Arbeid is een sociale activiteit die volwassenen de kans geeft om aan de maatschappij deel te nemen en die hen gemakkelijker toegang biedt tot publieke voorzieningen.

3.3 Competenties

Competenties hebben te maken met inzicht in en het kunnen voldoen aan normen en waarden in de maatschappij. Jehoel-Gijsbers (2004) spreekt in dit verband in haar SCP-onderzoek naar sociale uitsluiting over: “het beschikken over sociale en technische vaardigheden en het omgaan met de veelheid aan informatie die middels nieuwe technologieën wordt aangeleverd”.

Competenties kunnen de grote invloed van het opleidingsniveau op de kans op sociale uitsluiting verkleinen. Op de flexibele arbeidsmarkt zijn werknemers nooit uitgeleerd. Ze moeten in staat zijn om “te reageren en te anticiperen op veranderingen in de arbeidsorganisatie en de arbeidsmarkt, met als doel het leveren van arbeid die voorziet in de actuele behoefte van werkgevers”.²⁴ Het verwerven van competenties – ook wel ‘informeel leren’ genoemd – is hierbij van essentieel belang.

In dit onderzoek wordt een onderscheid aangehouden tussen sociale en digitale competenties.

Sociale competenties

Sociale competenties en de capaciteit om sociaal gedrag te vertonen zijn belangrijke indicatoren van iemands algemene bekwaamheid. Volgens de *coping competence theory* komen mensen iedere dag uitdagingen tegen waar ze mee moeten leren omgaan. Moreland en Dumas (2008) hebben deze algemene theorie toegepast op kinderen. Volgens hen kunnen kinderen op drie manieren op deze uitdagingen reageren: Ten eerste kan een kind op een sociale, constructieve manier reageren; dit betekent dat het eigen kennis en bronnen gebruikt of hulp inschakelt van een deskundig persoon. De tweede mogelijkheid is een asociale²⁵, agressieve reactie; hierbij zal het kind vaak schade toebrengen aan anderen of aan zichzelf. De derde mogelijkheid is een antisociale²⁶, verantwoordelijkheid ontwijkende reactie; hiermee probeert het kind, uit angst of stress, de uitdaging uit de weg te gaan of deze te minimaliseren of te voorkomen. Volgens Moreland en Dumas reageren jonge kinderen voornamelijk anti- en asociaal. Dit komt voort uit hun natuurlijk overlevings- en beschermingsinstinct. Op latere leeftijd, na blootgesteld te zijn geweest aan verschillende uitdagingen – waarbij zij ook sociale ondersteuning en begeleiding hebben gekregen en waarin grenzen worden gesteld – ontwikkelen jongeren sociaal gedrag; een gevoel van vertrouwen en stabiliteit dat nodig is om het intuïtieve anti- en asociale gedrag te voorkomen.

Door verschillen in uitdagingen en sociale ondersteuning ontstaat er – nog steeds volgens Moreland en Dumas – enerzijds een groep jongeren die sociaal competent is en anderzijds een groep minder competente jongeren. De competente jongeren maken over het algemeen een goed aangepaste ontwikkeling door en zijn vaak goed in staat om met stressvolle situaties om te gaan. Ze hebben vaak veel zelfvertrouwen, ze zijn nieuwsgierig en ze weten op relatief jonge leeftijd waar hun interesses en potenties liggen. Ook hebben zij vaak meer vertrouwen in anderen en hebben zij hun zaken goed op orde. De minder competente jongeren hebben vaak een slechtere taalbeheersing en ze hebben vaak grote moeite met het maken van metacognitieve redeneringen. Hierdoor hebben zij vaker gedragsproblemen. Het competente gedrag is gewenst in de samenleving: het vertonen van sociaal gedrag heeft een positief effect op de sociale integratie van een persoon. Anti- en asociaal gedrag, daarentegen, heeft een negatief effect op iemands kansen en mogelijkheden in de maatschappij.

Digitale competenties

Digitale competenties vormen een belangrijke indicator van algemene bekwaamheid. Ze bepalen of iemand kan profiteren van de voordelen die globalisering en digitalisering bieden op het gebied van communicatie en efficiëntie. Degenen die hiertoe in staat zijn, hebben de mogelijkheid om zonder beperkingen in plaats of tijd op zoek te gaan naar bijvoorbeeld de ideale baan of naar bepaalde producten.²⁷ In de eerste plaats moet men dan toegang hebben tot een computer en internet. Hull stelt vast dat een computer met internet thuis een sterker positief effect heeft dan de situatie waarin men elders deze vaardigheden op moet doen.²⁸ Vervolgens moeten mensen dan in staat zijn om gebruik te maken van deze middelen. Belemmeringen kunnen hier bijvoorbeeld zijn: analfabetisme, dyslexie, een slechte taalbeheersing en gebrek aan ICT-kennis. Hieruit blijkt dat het gebruik van internet een selectief karakter heeft en dat de bestaande verschillen tussen sociale groepen hier bevestigd of zelfs versterkt kunnen worden.

Wanneer iemand beschikt over sociale en digitale competenties levert dat allereerst voordelen op voor zijn productieactiviteiten. Door de flexibilisering van de arbeidsmarkt moeten werknemers inzetbaar en flexibel blijven. Werkgevers hebben een toenemende behoefte aan werknemers met ICT-vaardigheden. Digitale bekwaamheid wordt in de Europese discussie aangewezen als een essentiële indicator van *employability*.²⁹ Daar komt bij dat internet belangrijker is geworden voor het bij elkaar brengen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Aanbieders die dit massamedium niet gebruiken, zullen snel aan het kortste eind trekken. Daarnaast passen sociale vaardigheden en een aangepaste,

nieuwsgierige houding goed binnen het schoolsysteem. Competente jongeren bereiken mede daardoor vaker hogere opleidingsniveaus en zitten vaker op kwalitatief betere scholen.³⁰ Competenties zijn dus belangrijk voor de vergroting van iemands individuele kansen en mogelijkheden in de economische sfeer, en via de consumptie- en spaaractiviteiten ook voor zijn materiële en financiële positie.

Het beschikken over sociaal kapitaal is verbonden met maatschappelijke betrokkenheid, zo onderstreept Billiet (1998). Iemand met een groter sociaal netwerk heeft volgens zijn theorie meer belangstelling voor maatschappelijke kwesties en meer vertrouwen in anderen, en is toleranter richting uiteenlopende standpunten. Zo is er ook een effect op de integratie van de 'Nederlandse normen en waarden' eerlijkheid, tolerantie en respect voor de rechten van anderen.

In *Portfolio sociale competenties* (Huisman 2003) wordt beschreven dat van 12- tot 16-jarigen wordt verwacht dat zij bij informele contacten vasthouden aan de heersende waarden en normen en dat zij zich houden aan afspraken. Van iemand van 16 jaar of ouder kan volgens dit rapport verwacht worden dat hij benoemt wat hij wel of niet wil, dat hij verantwoordelijkheid neemt voor zijn gedrag, dat hij de kwaliteiten van anderen erkent en dat hij zich niet laat leiden door vooroordelen maar open staat voor anderen. Er is dus een duidelijke overeenkomst tussen een houding die als competent wordt gezien en een houding in overeenstemming met de heersende normen. Billiet voegt hieraan toe dat mensen die elkaar vertrouwen gemakkelijker tot samenwerking komen.³¹ De computer en internet bieden hierbij ondersteuning. Via e-mail en chat communiceren jongeren met elkaar en verbreden en vergroten zij hun netwerk. Daarnaast wordt ICT-kennis op de arbeidsmarkt en op school gezien als een norm. Het gebruik van de ICT-media wordt beschouwd als van essentieel belang voor de integratie.³² Geconcludeerd kan worden dat competenties een positief effect hebben op de sociale integratie en betrokkenheid van een persoon.

Verder bieden sociale en digitale competenties toegang tot *social rights*. Digitaal onbekwame mensen ondervinden vaak meer moeite bij het bereiken van instanties; bij sociale instituties wordt een minimumniveau aan vaardigheden verondersteld en vereist. Het bezit van sociale vaardigheden kan hier wederzijds onbegrip voorkomen. Internet is niet alleen een medium dat gebruikt wordt bij communicatie, maar ook voor het verkrijgen van informatie. Door gebrek aan kennis hebben digitaal onbekwame mensen en mensen met gebrekkige

taalvaardigheden moeilijker toegang tot deze informatie. Daar komt bij dat zij zich door hun onkunde vaak onzeker voelen³³, hetgeen een extra drempel is bij het benaderen van instanties.

3.4 Leeftijd

Jongeren hebben een vergrote kans op sociale uitsluiting, zo concludeert Jehoel-Gijsbers (2004) in een grootschalig onderzoek naar sociale uitsluiting in Nederland. Dit komt mede doordat jongeren vaak hogere materiële en sociale verwachtingen hebben dan volwassenen. Zoals beschreven door Atkinson (1998) zijn leeftijdsgenoten in dit verband belangrijke referentiepunten. Wanneer jongeren niet aan de hoge eisen kunnen voldoen die de moderne samenleving aan hen stelt en ze zien dat leeftijdsgenoten dat wél kunnen, ervaren zij hun onvermogen als ernstiger. En als zij niet kunnen participeren in de jeugdcultuur, ervaren zij een sterke mate van relatieve deprivatie.

Ook ouderen hebben een vergrote kans op sociale uitsluiting. Doordat zij vaak geen actieve rol meer hebben in de economische sfeer beschikken zij vaker over een kleiner sociaal netwerk dan jongeren. Jehoel-Gijsbers (2004) beaamt dit in haar conclusie dat de betrokkenheid van ouderen bij vrijwilligerswerk een grote positieve invloed heeft op hun sociale positie en hun gevoel van insluiting. Vaak ook missen ouderen de digitale bekwaamheid die contacten met anderen vergemakkelijkt. Op de groep ouderen zal hier niet dieper worden ingegaan; deze valt buiten de leeftijdsafbakening van dit onderzoek.

3.5 Geslacht

Geslacht wordt soms aangeduid als een risicofactor voor sociale uitsluiting. Jehoel-Gijsbers (2004) concludeert echter dat er tussen mannen en vrouwen wat dit betreft nauwelijks verschil is. Daarom is besloten om de factor geslacht in dit onderzoek niet uitgebreid te bespreken en te onderzoeken.

3.6 Gezondheid

De factor gezondheid komt naar voren als een belangrijke indicator van sociale uitsluiting. Het gaat hier zowel om mensen met een zwakke fysieke gezondheid als om mensen met 'een geringe mate van psychisch welbevinden'.³⁴ Ter Bogt et al. (2003) concluderen dat adolescenten in Nederland de gezondste leeftijdsgroep vormen. Betreffende de subjectieve gezondheid concludeert het CBS dat jongeren van 12 tot 17 jaar over het algemeen vinden dat zij een (zeer) goede gezondheid hebben. Slechts 9% van de jongeren in deze leeftijdscategorie geeft aan niet (zeer) gezond te zijn.³⁵ De effecten van deze factor zullen hier niet nader worden besproken, omdat het met de beschikbare data niet mogelijk is om deze voor de groep laaggeschoolden te analyseren.

Bij jongeren is, naast hun eigen gezondheid, de gezondheid van de ouders een belangrijke factor in de bepaling van de kans op sociale uitsluiting. Het SCP concludeert in de notitie *Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen* (2007) dat voornamelijk eenoudergezinnen waarvan de ouder ongezond is een grotere kans hebben op sociale uitsluiting. In deze gezinnen blijkt een grotere kans te bestaan op materiële deprivatie, een onveilige woonsituatie, een slechte toegang tot instanties en een geringere sociale participatie. Gezien het feit dat er voor een verdere analyse geen data voorhanden zijn, zal hier ook op deze factor niet dieper worden ingegaan.

3.7 Sociale afkomst

De sociale afkomst van een kind vormt een belangrijke risicofactor voor sociale uitsluiting. In de *status attainment theory* – ontwikkeld door Blau en Duncan (1967) – zijn alle sociale posities gerangschikt op basis van de toegang die zij bieden tot kapitaal, aanzien en macht. Deze structuur is piramidevormig, waarbij de posities met een hoge sociale status moeilijker toegankelijk zijn en een groter scala aan sociale contacten bieden. Bepalend voor iemands positie in deze piramide zijn de resultaten die hij heeft behaald, maar ook zijn sociale achtergrond. Vooral de toegang die kinderen van hoogopgeleide ouders hebben tot het brede sociale netwerk van die ouders, geeft hun de mogelijkheid om doelen te bereiken op het gebied van gezondheid, educatie en arbeid.³⁶ Dit wordt ondersteund door Roest, Völker en Kassenberg (2003) en Need (2001), die verklaren dat deze contacten de prestatiemotivatie van een scholier positief beïnvloeden. Wegener (1991)

concludeert dat het sociale netwerk van ouders een significante invloed heeft op de status van hun kind en zijn eerste arbeidspositie.

Voor een deel is deze invloed te verklaren doordat ouders tijdens de schoolperiode van het kind kunnen dienen als intellectuele, culturele en materiële 'hulpbronnen'. Uit onderzoek van Roest, Völker en Kassenberg (2003) blijkt dat wanneer een jongere problemen heeft met zijn schoolwerk, hij met grote waarschijnlijkheid naar zijn ouders gaat voor hulp. Verder blijkt dat meer dan de helft van de leerlingen minstens één van zijn ouders aanduidt als vertrouwenspersoon. Deze vertrouwensrelatie heeft een positieve invloed op het zelfvertrouwen en op de prestaties van jongeren. Ter Bogt et al. (2003) stellen vast dat 73,8% van de middelbareschoolleerlingen aangeeft een goede verhouding te hebben met de vader en 88,8% met de moeder. Op de basisschool liggen deze cijfers zelf nog hoger: respectievelijk op 83,8% en 94,0%.

Zowel de emotionele als de intellectuele band tussen ouders en kinderen is dus belangrijk voor de schoolprestaties van het kind. In kansarme gezinnen ontbreekt vaak vooral de intellectuele band, doordat de ouders vaker laagopgeleid zijn. Daar komt bij dat jongeren hun sociale netwerk vaak opbouwen binnen het sociale circuit van hun ouders.

Kortom, in de moderne samenleving is er scheiding op basis van normen en waarden en scheiding op basis van inkomen en keuzemogelijkheden. De mogelijkheden die kansrijke jongeren vanuit het eigen sociale circuit worden aangeboden, blijven moeilijk bereikbaar voor kansarme jongeren. En doordat hun leeftijds- en klasgenoten – die belangrijke referentiepunten zijn – die kansen én de financiële middelen wél hebben, lopen kansarme jongeren een groter risico om materiële deprivatie te ervaren.

Maar niet iedereen uit een kansrijke omgeving benut die kansen ook; niet iedereen wil dit of is hiertoe in staat. Iemand kan er ook voor kiezen om geen gebruik te maken van het sociale netwerk, of hij heeft er de capaciteiten niet voor. Ten eerste is er de mogelijkheid dat een leerling niet over de vaardigheden beschikt om goede schoolresultaten te behalen. Ten tweede kunnen de sociale competenties en vaardigheden ontbreken om contacten en hulpbronnen op een juiste manier te gebruiken. Zoals Roest, Völker en Kassenberg (2003) het uitdrukken: sociale hulpbronnen zijn *second-order-resources*. Het zijn geen directe eigenschappen, maar er is wel een positief verband tussen de tijd die in

een relatie wordt geïnvesteerd en datgene wat een relatie oplevert. Mensen zijn meer bereid iemand te helpen wanneer beide partijen in de relatie hebben geïnvesteerd.

Naast de directe effecten zijn er ook mogelijke indirecte effecten van de sociale achtergrond op sociale uitsluiting. De competenties die ouders aan hun kinderen meegeven kunnen een dergelijk indirect effect hebben. Zoals gezegd, is de kwaliteit van de hulp en de begeleiding die jongeren ervaren bij het aangaan van uitdagingen belangrijk voor de ontwikkeling van sociale competenties. Op die manier hebben ouders een grote invloed op de toekomstige sociale positie van hun kind.³⁷ De persoonlijke omstandigheden van de ouders én de opvoeding zijn cruciaal voor de ontwikkeling van het kind: armoede, een onrustige omgeving en een strenge opvoeding worden aangewezen als negatieve invloeden.³⁸ Verder is het voor een volledige cognitieve ontwikkeling van groot belang dat een kind communicatieve ervaring opdoet³⁹. Als gevolg van deze invloed van ouderlijke omstandigheden zijn de problemen van jongeren vaak gelijk aan die van hun ouders. Kinderen die een moeilijke jeugd hebben gehad, hebben later als ouders ook vaker problemen bij de opvoeding van hun kinderen. De problemen worden dan intergeneratief (van de ene generatie op de andere) overgedragen.⁴⁰

Voor mensen die zich onder aan de sociale ladder bevinden, zijn de gevolgen van de digitalisering groot. Er is een *digital divide* op basis van sociale status en rijkdom. Dit heeft te maken met de wijze van verspreiding van innovaties. Hier geldt het *trickle down*-principe: nieuwe technologieën worden het eerst gebruikt door mensen uit de hoogste sociale klassen⁴¹; anderen hebben niet voldoende geld om deze producten te kopen.

3.8 Sociale leefomgeving

De sociale leefomgeving wordt door meerdere wetenschappers aangewezen als een essentiële risicofactor voor sociale uitsluiting. Naber (2004) is een van de onderzoekers die beweren dat de blijvende invloeden van gezinsopvoeding op kinderen beperkt zijn, terwijl aanleg en de buitenwereld zorgen voor 'cultuur-overdracht en aanpassing aan de omgeving'. Vrienden en docenten bieden houvast in de hedendaagse complexe, veeleisende maatschappij. De nadruk ligt op eigen verantwoordelijkheid en de 'maakbaarheid' van het leven. Door de individualisering zijn de scherpe tegenstellingen tussen jeugd en volwassenheid afgenomen. Kinderen hebben nu meer inspraak en zeggenschap dan vroeger.

Strenge opvoedstijlen worden minder vaak gehanteerd en er is meer ruimte voor onderhandeling en overtuiging. De keerzijde hiervan is – nog steeds volgens Naber – dat jongeren worden geconfronteerd met hoge verwachtingen en zware eisen. Enerzijds wordt verwacht zij een eigen identiteit ontwikkelen, anderzijds dat zij flexibel en inzetbaar blijven in een wereld die in een snel tempo verandert.⁴²

In de onzekerheid die hieruit voorkomt, zoeken jongeren houvast bij elkaar. Deze sociale activiteit zorgt er op twee manieren voor dat zij sociale competenties ontwikkelen. Ten eerste moeten zij, om vrienden te maken en om geaccepteerd te worden, een aangepaste en sociale houding aannemen.⁴³ Dat blijkt uit het gegeven dat populaire kinderen goed in staat zijn om zich te conformeren aan de heersende normen en waarden en om zich sociaal op te stellen; afwijzing lijkt voort te komen uit onacceptabel of verlegen gedrag. Ten tweede dragen vrienden actief bij aan de psychosociale ontwikkeling van een persoon door een steunende en begeleidende rol aan te nemen bij het aangaan van uitdagingen. Daardoor verwerven jongeren cognitieve, sociale, communicatieve en emotionele vaardigheden die van invloed zijn op hun gedrag en hun aanpassingsvermogen.⁴⁴

Ook de steun en de aanmoediging die jongeren ontvangen van hun school en van hun docenten hebben een invloed op de ontwikkeling van deze vaardigheden. De regels op school, het corrigerend gedrag van docenten en de communicatie met andere leerlingen zorgen ervoor dat jongeren aanpassingsvaardigheden opdoen.⁴⁵ Op deze manier kan de sociale leefomgeving van een jongere ook van invloed zijn op het eigen opleidingsniveau. Deze vaardigheden zijn namelijk gewenst in het Nederlandse schoolstelsel. Competente leerlingen worden relatief vaak op hoge opleidingsniveaus toegelaten. Bovendien heeft de aanmoediging van familie, vrienden en docenten een positieve invloed op de betrokkenheid van een leerling/student bij school.⁴⁶

Daarnaast gaat vertrouwen in mensen uit de sociale leefomgeving vaak gepaard met sociale en maatschappelijke participatie. Dit verband tussen sociale leefomgeving en sociale uitsluiting is belangrijk, omdat vrienden worden gekozen, vaak op basis van gedeelde interesses en gedeeld plezier en contact. Hierbij hoeven sociale afkomst, een al of niet gezamenlijke achtergrond, geschiedenis, etniciteit, opleidingsniveau, woonplaats en leefstijl geen significante rol te spelen.⁴⁷ Internet en andere communicatiemiddelen maken het mogelijk om overal ter wereld vriendschappen te onderhouden gebaseerd op gedeelde interesses. Dit vergroot de sociale mobiliteit en daarmee de potentiële toekomstige positie van de jongere; vriendschappen op basis van interesses

overschrijden de grenzen van sociale milieus. Wanneer zij contacten hebben in hogere sociale kringen, kunnen jongeren in aanraking komen met informatie en overtuigingen die onbekend zijn in hun eigen circuit.⁴⁸ Via informatieverwerking en normatieve integratie kunnen zij dan omhoogklimmen op de sociale ladder.

Deze grote invloed van vrienden kan echter ook een negatief effect hebben. Deze maakt de vrienden namelijk tot belangrijk referentiepunten. Niet alle jongeren zijn in staat om aan de hiermee samenhangende sociale verwachtingen te voldoen. In de strijd om succes op het gebied van educatie, arbeid en vriendschappen is afbreuk onvermijdelijk: slechts een beperkt aantal jongeren kan succesvol zijn. Veel jongeren uit lagere sociale milieus struikelen, vallen of haken af doordat zij minder sociale en financiële steun ontvangen. Deze steun van familie, vrienden en docenten heeft een grote invloed op de betrokkenheid van een leerling/student bij school en op zijn motivatie om daar goede resultaten te behalen, en dus ook op zijn kansen in productieactiviteiten.⁴⁹ Wanneer jongeren niet aan de verwachtingen kunnen voldoen, ervaren zij hun 'vallen' waarschijnlijk als harder wanneer hun vrienden of anderen in hun directe omgeving wél in staat zijn om te blijven staan. Zij zien niet alleen dat anderen bereiken wat zij zelf hadden kunnen bereiken, maar zij zien ook dat die anderen actiever dan zij zelf participeren in de heersende jeugdcultuur. Dit maakt de relatieve ervaring van de sociale uitsluiting sterker.

3.9 Fysieke leefomgeving

De fysieke leefomgeving – de wijk of buurt – wordt vaak gezien als een belangrijke bepalende factor voor sociale uitsluiting. In toenemende mate is er in Nederland een geografische segregatie in sociale positie, inkomen en etnische achtergrond; in de steden zijn zogenaamde 'achterstandswijken' ontstaan. Deze worden gekenmerkt door een gebrek aan publieke voorzieningen, door hoge criminaliteitscijfers en door slechte huisvesting. Verder is er een lage sociale mobiliteit, terwijl de bewoners vaak ontevreden zijn over hun buurt en willen verhuizen.

In 2006 woonde 16,37% van de Nederlandse jongeren in een achterstandswijk; dat zijn 586.405 jongeren.⁵⁰ Het effect van de woonomgeving op jongeren is groot omdat zij vaak het grootste deel van hun tijd in hun wijk doorbrengen.⁵¹ Problemen die zich vaker in achterstandswijken voordoen, zijn schoolverlating, tienerouderschap, werkloosheid, criminaliteit en slechte schoolprestaties.⁵²

Sommige buurten bieden daarbij te weinig sociale en cognitieve ontwikkelingsmogelijkheden.⁵³ Door een tekort aan veilige en aantrekkelijke speelruimten ontbreekt het kinderen aan de mogelijkheid om op een leerzame en plezierige manier met elkaar bezig te zijn. Spelen is een sociale en communicatieve bezigheid waarin kinderen leren samen te werken. Ook is er regelmatig een gebrek aan kwalitatief goede scholen en is er een slechte toegang tot de arbeidsmarkt. Uit het *Onderwijsverslag 2006/2007* blijkt dat de meest kwetsbare leerlingen relatief vaak op 'zwakke' scholen zitten. In 2004 ging het hier om 28% van de leerlingen in het basisonderwijs, circa 430.000 kinderen.⁵⁴ De Onderwijsinspectie geeft aan dat slechte scholen gekenmerkt worden door een gebrek aan begeleiding en aandacht voor deze zwakke leerlingen. Vaak is het leerstofaanbod voor de basisvakken niet op orde, is de gemiddelde effectieve leertijd per lesuur laag en beschikken de leraren niet over alle vereiste didactische vaardigheden. Dit uit zich volgens de Onderwijsinspectie in problematische achterstanden in taal-, reken- en ICT-vaardigheden.

Ook de samenstelling van de leerlingenpopulatie op concentratiescholen heeft een negatief effect op de prestaties. Paulle (2005) geeft aan dat het hierbij sterker gaat om concentratie van leerlingen uit gezinnen met een lage economische positie dan om concentratie van leerlingen uit allochtone gezinnen⁵⁵: veel van deze jongeren missen het persoonlijke kapitaal om de kennis van school te internaliseren en effectief te gebruiken. Ook hierdoor hebben deze leerlingen minder doorstromingsmogelijkheden naar het voortgezet onderwijs, waardoor zij vaak een lager opleidingsniveau bereiken dan hun leeftijdsgenoten.⁵⁶

Daarnaast is er in achterstandswijken een beperkte toegang tot de arbeidsmarkt. In Nederland wonen langdurig werklozen vaak geconcentreerd in bepaalde binnenstedelijke buurten. Hoewel werkloosheid hier eerder een oorzaak van woonomgeving is dan een gevolg (in achterstandsbuurten staan relatief veel goedkope huurwoningen, en die passen in het budget van werklozen), bepaalt deze wel mede de beperkte instroom op de arbeidsmarkt.⁵⁷ Dit komt enerzijds doordat succesvolle werkenden een voorbeeldfunctie kunnen hebben voor jongeren. Anderzijds speelt hier het negatieve imago van de concentratiescholen een rol. Daar komt bij dat er op deze scholen vaak een gebrekkige toegang tot internet en computers is, hetgeen nadelige effecten kan hebben op schoolprestaties en de instroom op de arbeidsmarkt.⁵⁸ Het CBS concludeert dat in 2004 slechts 68% van de 12- tot 18-jarigen in zeer sterk stedelijke gebieden thuis toegang had tot internet. De oorzaak hiervan ligt relatief vaker dan in minder stedelijke gebieden in financiële tekortkomingen.⁵⁹

De concentratie van groepen heeft een belemmerend effect op de integratie van de inwoners van deze wijken (Veldboer en Duyvendak, 2004). Wanneer concentratie optreedt, wordt de kans dat mensen met een verschillende positie elkaar ontmoeten per definitie kleiner. Het sociale netwerk van de mensen wordt kleiner⁶⁰ en omvat voornamelijk mensen uit de directe omgeving. Dit terwijl juist de contacten met mensen van buiten de eigen sociale kring belangrijk zijn voor de ontwikkeling van onderwijs- en arbeidsmarktkansen. Daarbij komt dat zich in deze groepsinteractie vaak subculturen ontwikkelen, waardoor er op nationaal niveau een toename is van de diversiteit. Het Ministerie van Justitie geeft in de *Jaarnota Integratiebeleid 2005* aan dat er in concentratiewijken geen grote mate van sociale samenhang heerst, maar dat die samenhang er vaak wel is binnen groepen met eenzelfde etnische of sociale achtergrond.⁶¹ Ondanks dat deze mensen niet volledig geïntegreerd zijn, is er groepsinteractie, waarbij zich binnen verschillende groepen verschillende normen ontwikkelen. Dit is niet alleen het geval in de binnenstedelijke wijken, maar ook in dorpen waar sprake van lokale afhankelijkheid. In sommige van deze sterk geïntegreerde samenlevingen gedragen mensen zich conservatief en houden zij sterk vast aan de 'Nederlandse normen en waarden'.⁶²

Steketee et al. (2008) geven in het *Databoek 2008 van Kinderen in Tel* aan dat sommige dorpen als geheel als een achterstandswijk kunnen worden gecategoriseerd. De dunbevolkte provincie Groningen heeft het hoogste percentage kinderen van 0 tot 17 jaar woonachtig in achterstandswijken: 32,81%. Friesland is de provincie waarin dit percentage het hardst is gestegen: van 22,59% in 2004 tot 30,57% in 2006.⁶³ Wanneer gekeken wordt naar het gemiddeld inkomen, het opleidingsniveau en de werkloosheid doen veel dorpen en niet-stedelijke gebieden niet onder voor bepaalde wijken in grote steden als Amsterdam en Rotterdam. Diehl (2005) geeft aan dat er in kleine dorpen vaak belangrijke voorzieningen verdwijnen en ziet dit als 'een verschraving van de leefbaarheid'. Ook trekken veel jonge gezinnen weg, waardoor er vergrijzing optreedt. Dit vergroot de kans op sociale uitsluiting – voornamelijk door een gebrek aan toegang tot *social rights* – en op materiële deprivatie van de inwoners van deze dorpen.

3.10 Gezinsamenstelling

Volgens Jehoel-Gijsbers (2004) is de gezinsamenstelling een essentiële risicofactor voor sociale uitsluiting. In de notitie *Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen* (2007) van het SCP wordt geconstateerd dat kinderen in eenoudergezinnen een vergrote kans op sociale uitsluiting hebben. Deze uitsluiting kan het gevolg zijn van het gezinsinkomen dat in eenoudergezinnen over het algemeen lager is dan in gezinnen met een ouderpaar. Volgens het CBS lag het gemiddeld inkomen van paren met kinderen onder de 18 jaar in 2005 op 36.900 euro, terwijl dit bij eenoudergezinnen met kinderen in dezelfde leeftijdscategorie op 19.400 euro lag.⁶⁴ In het verslag *Operatie Jong* (2004) wordt aangegeven dat vier van de tien eenoudergezinnen langdurig onder het bijstandsniveau leven. Dit duidt op een verhoogde kans op materiële deprivatie bij kinderen in eenoudergezinnen. Een versterkende factor hierbij is het gebrek aan toekomstperspectief. Doordat de gezinnen langdurig gedepriveerd zijn, is de kans op sociale insluiting klein. Dit versterkt het subjectieve gevoel van uitsluiting.

Daarnaast zijn er in eenoudergezinnen vaker dan bij gezinnen met een ouderpaar problemen bij de opvoeding. Mede door het lage gezinsinkomen ondervinden kinderen van alleenstaande ouders vaker dan gemiddeld problemen met hun psychosociale gezondheid. Dit blijkt uit het feit dat deze jongeren vaker aangeven niet de gewenste sociale ondersteuning van hun ouders te krijgen.⁶⁵

Daar komt bij dat contacten met een stiefvader of stiefmoeder minder gemakkelijk verlopen dan die met de 'echte' ouder. Ter Bogt et al. (2003) concluderen dat slechts iets meer dan de helft van de jongeren met een stiefouder in het voortgezet onderwijs aangeeft een goede relatie te hebben met deze stiefouder.

Kinderen van alleenstaande ouders hebben minder toegang tot ICT. Het CBS registreerde in 2004 dat slechts 64% van de eenoudergezinnen thuis toegang heeft tot een pc en internet; bij gezinnen met een ouderpaar is dit 87%. Hierdoor had slechts 66% van de leden van eenoudergezinnen in de laatste vier weken voor de peiling internet gebruikt; 79% bij gezinnen met een ouderpaar.⁶⁶ Dit maakt het aannemelijk dat kinderen uit eenoudergezinnen minder ICT-vaardig zijn dan kinderen uit een gezin met een ouderpaar, die regelmatig en gemakkelijker een computer kunnen gebruiken.

Bovendien wonen eenoudergezinnen vaker in achterstandswijken, waar de woningen van slechtere kwaliteit zijn en de veiligheid lager is. In deze minder gezonde fysieke leefomgeving spelen kinderen minder vaak buiten, wat een negatief effect heeft op hun sociale ontwikkeling.⁶⁷

3.11 Etniciteit

Ook etniciteit wordt vaak aangewezen als een belangrijke risicofactor voor sociale uitsluiting. In Nederland bevinden zich drie grote groepen allochtonen: allereerst de immigranten uit de vroegere koloniën, voornamelijk uit de Molukken, Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba; vervolgens de gastarbeiders die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland zijn gekomen en zich er blijvend hebben gevestigd; ten slotte asielzoekers en vluchtelingen.⁶⁸ De eerste groep immigranten is relatief goed geïntegreerd. Ze zijn opgegroeid in een cultuur die sterk verbonden is aan de Nederlandse. De tweede groep is minder goed geïntegreerd. Zij zijn naar Nederland gekomen toen de economie *booming* was en er een tekort aan arbeiders was ontstaan, maar hun sociaal-economische status is ernstig verslechterd toen de werkloosheid groeide tijdens de economische crisis in het begin van de jaren tachtig. Velen van hen ondervinden nog steeds problemen met de aansluiting bij de Nederlandse maatschappij en arbeidsmarkt.

Binnen de tweede groep allochtonen, voornamelijk Turken en Marokkanen, hebben de ouders vaak een lage of geen opleiding en een beperkte beheersing van de Nederlandse taal.⁶⁹ Daardoor zijn zij minder in staat om hun kinderen te helpen, onder andere met huiswerk, en is er een negatief effect op o.a. de productieactiviteiten van de kinderen.⁷⁰ Daarnaast hebben de ouders veelal geen goed inzicht in het Nederlandse schoolsysteem en zijn zij niet minder actief binnen school. Dat heeft een negatief effect op de studiemotivatie en -prestaties van de kinderen. Hoewel allochtone ouders hun kinderen vaak stimuleren om goed te presteren op school en om kansen te grijpen die zij zelf nooit hebben gehad, kunnen zij vaak weinig sociaal-emotionele en intellectuele steun bieden.⁷¹ En wanneer ouders weinig steun kunnen bieden, is de kwaliteit van de kind-ouderinteracties relatief laag, waardoor de kinderen vaak een slechtere vertrouwensband hebben met hun ouders, wat dan weer een negatief effect heeft op de schoolprestaties.

Het negatieve effect van sociale achtergrond op schoolprestaties wordt versterkt door de cultuurverschillen tussen etnische minderheden en de Nederlandse

meerderheid. Ouders geven hun kinderen *cultural capital* mee, een intern gevoel dat een kind zegt hoe je bepaalde dingen behoort te doen.⁷² In culturele participatie ontwikkelen jongeren omgangsvormen, taalgebruik en sociale en culturele voorkeuren. Bij allochtonen is dit culturele kapitaal vaak minder georiënteerd op de Nederlandse cultuur dan bij autochtonen. Allochtone jongeren zoeken vaak contact binnen hun eigen culturele groep, waardoor zij sterk vasthouden aan de normen en waarden die heersen in het land waar zij of hun ouders vandaan komen.⁷³ Dit, zo verklaart Lenaers (2008), heeft een effect op de schoolprestaties van allochtonen en op hun algemeen welbevinden op school. In het schooljaar 2000/2001 deed 74% van de allochtone examenleerlingen een vmbo of mavo-examen; bij de autochtonen was dit 58%. Van hen slaagde respectievelijk 49% en 62%.⁷⁴

Scholen zijn geen neutrale instellingen: ze representeren de heersende opvattingen en gewoonten. De dominante manieren en gedragscodes worden er gezien als vereisten voor een goede leerling. Driessen (2001) concludeert dat hoe sterker ouders georiënteerd zijn op de dominante cultuur en hoe duidelijker kinderen opgevoed worden volgens de daarbij horende standaarden, des te comfortabeler deze kinderen zich voelen op school en des te meer voordeel zij hebben van wat hen op school wordt verteld. Allochtone jongeren zijn niet altijd in staat om alles te begrijpen wat er op school onderwezen wordt, omdat het hun ontbreekt aan samenhang tussen hun opvoeding en de situaties waarin zij buiten de eigen kring verkeren.⁷⁵ Hun sociale vaardigheden en gedragsnormen komen niet altijd overeen met de vaardigheden en gedragsnormen die op school worden geëist. Dit uit zich in lage schoolprestaties, een lage deelname aan hogere opleidingen, taalachterstand, hoge schoolverlatingscijfers, problemen met concentratie en discipline en een lage maatschappelijke participatie. Hoewel kinderen uit etnische minderheidsgroepen meer maatschappelijke interesse lijken te hebben dan autochtone jongeren, hebben zij relatief weinig kennis op dit gebied (Gemmeke, (1998)). Zij voelen zich dus wel betrokken maar zijn vaak niet in staat om actief te participeren.

Taalachterstand en een gebrek aan ICT-vaardigheden hebben een effect op de productieactiviteiten van allochtone jongeren. Hoewel de meeste allochtone studenten vrij goed Nederlands spreken, is hun taalbeheersing "vooral afgestemd op een praktisch en functioneel gebruik".⁷⁶ Meestal hebben zij, doordat zij onderling vaak hun moedertaal spreken, geen uitgebreide Nederlandse woordenschat en hebben ze moeite met het begrijpen en definiëren van abstracte concepten. Daar komt bij dat jongeren uit etnische minderheden het over het algemeen

moeilijker vinden om met een computer te werken dan hun autochtone leeftijdsgenoten; dat komt doordat zij ook minder vaak een computer bezitten.⁷⁷ Allochtone jongeren internetten vaker dan autochtone jongeren op school of in de bibliotheek, waar zij regelmatig het gevoel hebben minder te weten dan anderen.⁷⁸

Allochtone gezinnen wonen meer dan gemiddeld in achterstandswijken.⁷⁹ In de *Jaarnota Integratiebeleid 2007* van het Ministerie van Justitie wordt vermeld dat “ongeveer tweederde van de niet-westerse allochtonen woont in buurten waarin hun aandeel in de buurtbevolking groter is dan hun aandeel in de totale bevolking”. Daar komt bij dat deze gezinnen relatief vaak een laag opleidings- en inkomensniveau hebben, waardoor zij gemiddeld al over minder hulpbronnen beschikken dan andere gezinnen. Hierdoor ervaren zij vaak meer problemen bij het bereiken van publieke voorzieningen en instanties. Verder zijn er onder eenoudergezinnen relatief veel gezinnen uit etnische minderheden: het CBS concludeert in 2005 dat in eenderde van de eenoudergezinnen de ouder allochtoon is. En gezien het feit dat vier van de tien van deze eenoudergezinnen een inkomen hebben dat onder de lage-inkomensgrens ligt⁸⁰, groeien veel allochtone kinderen op in armoede.

Deel 2

Kwantitatief onderzoek

4 Vmbo-leerlingen en sociale uitsluiting

Hebben vmbo-leerlingen een grote kans op sociale uitsluiting? Welke risicofactoren spelen voor deze groep jongeren een belangrijke rol? Hiteq deed eerder in 2008 onderzoek naar de vmbo'ers van nu en naar de mate waarin zij voldoen aan het algemene beeld van de generatie Einstein. De resultaten van dat onderzoek zijn te vinden in de publicatie *Kenmerkend vmbo*.⁸¹ De secundaire analyse van de data uit dit eerdere onderzoek geeft inzicht in de invloed van de risicofactoren voor sociale uitsluiting op laaggeschoolde jongeren en in de samenhang van deze factoren. De resultaten van deze analyse worden beschreven in dit tweede deel van deze publicatie. Zowel de beïnvloedbare als de onbeïnvloedbare factoren ('achtergrondkenmerken') komen aan de orde.

4.1 Respondenten

De enquête voor *Kenmerkend vmbo* is afgenomen onder 1420 leerlingen in het derde en vierde jaar van het vmbo in Nederland: 67,6% van de respondenten zat op het moment van onderzoek in het derde leerjaar van de opleiding, 32,1% was vierdejaars en 0,3% wist het niet of gaf geen antwoord op deze vraag. De verdeling van de aan het onderzoek deelnemende leerlingen over de onderwijssectoren was als volgt: 66,3% volgde een opleiding in de sector techniek, 16,6% in de sector zorg en welzijn, 15,8% in de sector economie en de resterende 1,3% in de sector landbouw. Dit grote aandeel techniek verklaart ook de oververtegenwoordiging van jongens (76,8%) in het onderzoek. En het geeft ook een verklaring voor het grote aandeel respondenten uit de basisberoepsgerichte en de kaderberoepsgerichte leerweg; binnen de sector techniek zijn de aandelen van de overige twee leerwegen (de gemengde leerweg en de theoretische leerweg) namelijk kleiner dan binnen de andere sectoren.

Slechts 44,6% van de participanten wist het opleidingsniveau van zijn vader te benoemen en 42,5% het opleidingsniveau van de moeder. Hieruit kan met voorzichtigheid worden geconcludeerd dat een groter dan gemeten aandeel van de ouders laagopgeleid is: onderzoeksbureau Aetios veronderstelt hierbij dat ouders die hoogopgeleid zijn thuis meer over hun opleiding praten. Een laag opleidingsniveau van de ouders is ook een mogelijke verklaring voor het grote aandeel respondenten met een bijbaan (62%): laagopgeleide ouders

hebben vaker een laag inkomen, waardoor hun kinderen er eerder voor zullen kiezen om zelf iets te gaan bijverdienen. Hoewel de verschillen in de genoemde opleidingsniveaus tussen vaders en moeders klein zijn, blijkt dat de moeders gemiddeld vaker een middelbare opleiding hebben en minder vaak een hoge opleiding. Van de vaders werkt 88,4%; 11,6% werkt niet. Bij de moeders liggen deze percentages op respectievelijk 66,4% en 11,2%. Daarnaast werkt 22,3% van de moeders in het huishouden.

75,3% van de deelnemers aan het onderzoek is autochtoon (in de zin dat beide ouders in Nederland zijn geboren); 6% is westers allochtoon (ten minste één ouder geboren in Nederland of een ander westers land en geen van de ouders geboren in een niet-westers land); 18,7% is niet-westers allochtoon (minstens één ouder geboren in een niet-westers land).⁸² Het aandeel niet-westerse allochtonen binnen de groep jongeren onder de 18 jaar lag landelijk op 1 januari 2006 op 16%.⁸³ De steekproef is op dit punt dus als representatief te beschouwen. Het is echter moeilijk om uitspraken te doen over de groep westerse allochtonen omdat hun aandeel klein is (N=85). Verder zijn er binnen de groep niet-westerse allochtonen relatief veel Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, waardoor aan deze te onderscheiden 'TMSA-groepen' geen weging toegekend kan worden.

Doordat de steekproef is genomen via de scholen van de respondenten, is het waarschijnlijk dat er een bias (ruis) is aangaande bepaalde groepen allochtonen. Wél wordt hier onderscheid gemaakt tussen 'allochtoon' en 'autochtoon'; onder 'allochtoon' wordt zowel 'westers allochtoon' als 'niet-westers allochtoon' verstaan.

77% van de respondenten woonde bij beide ouders; 23% woonde in een andere gezinsvorm. Van de respondenten woonde 37% in de stad.⁸⁴ Dit is een relatief groot aandeel dat waarschijnlijk veroorzaakt wordt door de jonge leeftijd van de participanten; niet-stedelijke gebieden zijn in Nederland het sterkst vergrijsd.

4.2 Operationalisering

In de analyse (hoofdstuk 4 t/m 11) die in dit onderzoek is uitgevoerd, worden onder andere de begrippen 'normatieve integratie', 'sociale leefomgeving', 'sociale participatie', 'materiele deprivatie' en 'normatieve integratie' gebruikt. Hier volgt in het kort een nadere uitwerking van deze begrippen in de context van het onderzoek:

- Het begrip 'normatieve integratie' omvat hier drie hoofdpunten. Ten eerste de toekomstvisie van de jongere, waarbij er in het onderzoek gevraagd is naar wat voor persoon de jongere later wil zijn. Ten tweede is onderzocht wat de jongere belangrijk vindt in anderen: wanneer beschouwt hij iemand als succesvol. Ten derde werd nagegaan wat jongeren belangrijk vinden in hun toekomstige werk.
- Bij 'sociale leefomgeving' gaat het hier voornamelijk om de steun, het vertrouwen en de aandacht die jongeren denken te krijgen van hun vrienden en hun school.
- Bij 'sociale participatie' gaat het hier voornamelijk om deelname en interesse in activiteiten in de buurt en interesse in wereldproblemen.
- 'Materiële deprivatie', al eerder algemeen omschreven als 'het hebben van een laag inkomen', is hier nader toegespitst op het beeld dat jongeren hebben van hun materiële situatie in relatie tot die van vrienden.
- Voor het operationaliseren van de term 'normatieve integratie' is gebruikgemaakt van de typologie van de Nederlandse cultuur van Hofstede (1977). De Nederlandse cultuur krijgt hierin de volgende kenmerken toebedeeld: kleine machtsafstand; hoog individualisme; feminien (bescheiden gedrag, dienstbaarheid en solidariteit); lage onzekerheidsvermijding; kortetermijndenken (snel resultaat willen).

Zie voor de verdere onderzoeksverantwoording bijlage 1 van deze publicatie.

4.3 Analyse

Dit onderzoek gaat over elf persoonlijke risicofactoren voor sociale uitsluiting die in de literatuur als zodanig worden benoemd. Achtergronden en theorie rond deze factoren zijn behandeld in het eerste deel van deze publicatie (hoofdstuk 2 en 3). In dit tweede deel komen de resultaten aan de orde van de nadere analyse van de gegevens uit het onderzoek *Kenmerkend vmbo*. Deze analyse geeft inzicht in de invloed van de risicofactoren voor sociale uitsluiting op laaggeschoolde jongeren en in de samenhang van deze factoren.

Vanwege deze afbakening blijven de factoren arbeidsmarktpositie, leeftijd, geslacht en gezondheid in de analyse buiten beschouwing. De overige zeven risicofactoren worden hier wél uitgediept: opleidingsniveau, competenties, sociale afkomst, sociale leefomgeving, fysieke leefomgeving, gezinssamenstelling en etniciteit. Deze factoren vormen de onderwerpen van de hoofdstukken 5 t/m 11 van deze publicatie.

5 Opleidingsniveau

In de analyse wordt bij het opleidingsniveau onderscheid gemaakt in de verschillende leerwegen. Dit gebeurt op basis van de CITO- richtlijnen voor de adviezen aan leerlingen in groep 8 van de basisschool voor de keuze van het vervolgonderwijs. Hier is een gradueel verschil zichtbaar in de adviezen op basis van de score in de CITO-toets: leerlingen met een hogere score krijgen een advies voor de theoretische leerweg; leerlingen met een lagere score wordt de basisberoepsgerichte leerweg aangeraden. Hier wordt geen onderscheid gemaakt tussen de gemengde en de theoretische leerweg. Deze eerste groep zal dan ook niet apart worden geanalyseerd, vanwege het kleine aantal respondenten (N=58) dat deze leerweg volgt.

Schooltype	Uitgangspunt interpretatie standaardscore in Leerlingrapport
Basisberoepsgerichte leerweg	501-523
Kaderberoepsgerichte leerweg	524-529
Gemengde/theoretische leerweg	530-536
Havo	537-544
Vwo	545-550

Figuur 3: Schooltypen en scores in de CITO-toets voor de keuze van het vervolgonderwijs. Bron: CITO⁸⁵.

Uit de analyse blijkt dat leerlingen in een beroepsgerichte leerweg relatief vaak minder sociaal participeren, terwijl leerlingen in de theoretische leerweg relatief vaak sociaal participeren.

Dit verschil in maatschappelijke betrokkenheid wordt onderkend in verschillende studies, waaruit naar voren komt dat hogeropgeleiden vaak meer kennis hebben van de samenleving of meer interesse hebben in de samenleving.⁸⁶ Dit blijkt onder andere uit het feit dat leerlingen die hogere leerwegen volgen vaker naar het nieuws kijken dan andere leerlingen.⁸⁷ Dit is ten eerste te verklaren doordat jongeren op hogere opleidingsniveaus beter in staat zijn om cognitieve redeneringen te maken. Zij zijn bedrevener in het interpreteren van tekstuele informatie en ervaren minder vaak *information overload*.⁸⁸ Volgens de theorie zijn zij zich er hierdoor meer dan laagopgeleide mensen: “van bewust dat er in de samenleving een grote verscheidenheid aan houdingen en opvattingen bestaat, en daarom [...] beter in staat om dingen in hun perspectief te plaatsen”.⁸⁹

Daarnaast vergroot scholing de kennis en de sociale vaardigheden en stimuleert zij leerlingen om kritisch na te denken. Scholieren leren hoe zij als burger een goede plaats in de samenleving kunnen innemen. Hierdoor hebben jongeren op hogere opleidingsniveaus niet alleen meer kennis, maar ook meer capaciteiten om maatschappelijk actief te zijn. Het blijkt echter dat vmbo-leerlingen over het algemeen niet zozeer betrokken zijn bij de wereldproblematiek maar meer bij zaken dicht bij huis en binnen het eigen sociale netwerk.⁹⁰

Er is geen significant verband tussen het opleidingsniveau van een vmbo-leerling en zijn normatieve integratie. Hoewel het opleidingsniveau – zoals besproken in het theoretisch gedeelte van deze publicatie – wel invloed heeft op het socialisatieproces van een jongere, lijkt het geen direct effect te hebben op de normatieve integratie van een vmbo'er.

6 Competenties

In de analyse is onderscheid gemaakt tussen sociale competenties en digitale competenties. Deze competenties kunnen de grote invloed van iemands opleidingsniveau op zijn kans op sociale uitsluiting verkleinen. Met name de bereidheid om samen te werken is onderzocht.

Er bleken niet voldoende gegevens voorhanden om het beschikken over sociale competenties grondig te analyseren. De resultaten geven dus echter niet meer dan een indicatie. Nader onderzoek is hier aan te bevelen.

6.1 Internet en MSN

In de analyse is gekeken naar de mate van internet- en MSN-gebruik onder vmbo'ers. Jongeren die vaker internet gebruiken zijn normatief minder goed geïntegreerd dan jongeren die internet minder vaak gebruiken. Datzelfde geldt ten aanzien van MSN-gebruik.

De reden hiervoor ligt waarschijnlijk in het doel waarvoor internet en MSN worden gebruikt. Jongeren waarderen voornamelijk het entertainment dat internet biedt. Ook gebruiken ze het net met grote regelmaat voor sociale contacten, om iets van zichzelf te laten zien of om te gamen.⁹¹ Deze vorm van sociaal contact speelt zich dit vooral af binnen de eigen sociale kring. Het is aannemelijk dat jongeren binnen deze horizontale netwerken vasthouden aan hun eigen normen.

6.2 Samenwerken

De bereidheid om samen te werken aan schoolopdrachten heeft effect op een gevoel van materiële deprivatie. Vmbo-leerlingen die graag alleen werken, blijken gemiddeld vaker het gevoel te hebben dat zij weinig geld hebben dan vmbo-leerlingen die graag samenwerken.

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat respondenten in de basisberoepsgerichte leerweg vaker graag samenwerken dan leerlingen in de theoretische leerweg.⁹² Dit kan voortkomen uit verschillen in het onderwijs: de theoretische leerweg is – de naam zegt het al – sterker theoretisch ingericht, terwijl de

basisberoepsgerichte en de kaderberoepsgerichte leerweg meer gericht zijn op de praktijk. Daarnaast heeft de groep van de theoretische leerweg relatief vaak hoogopgeleide ouders, die – zoals blijkt uit de theoretische achtergrond en uit de analyse van Aetios (2008) – over het algemeen vaker een verticaal en breed netwerk hebben dan laagopgeleide ouders. Aetios concludeert hierbij dat ook het sociale netwerk van de kinderen van deze ouders vaak breed is. Deze kinderen geven vaker aan verschillende vrienden te hebben voor verschillende activiteiten.

Het sociale netwerk waartoe vmbo'ers toegang hebben en de capaciteiten van hun ouders geven hen het zelfvertrouwen en de intellectuele hulpbronnen om alleen te werken aan schoolopdrachten. Anderzijds vergroot dit brede netwerk de kans op het gevoel van relatieve materiële deprivatie, omdat de personen binnen dit netwerk belangrijke referentiepunten zijn.⁹³ Als de leerling inschat dat de anderen in zijn netwerk een hogere economische positie hebben, vergroot dit de kans dat hij relatieve deprivatie ervaart.

De bereidheid om samen te werken heeft een significant effect op de normatieve integratie van vmbo-leerlingen. Jongeren die graag alleen werken zijn normatief beter geïntegreerd dan vmbo-leerlingen die graag samenwerken. Dit lijkt tegenstrijdig, maar waarschijnlijk heeft dit te maken met de inhoud van de 'Nederlandse normen'. Gezien het feit dat dit individualistische normen zijn, duidt een voorkeur voor alleen werken op normatieve integratie.

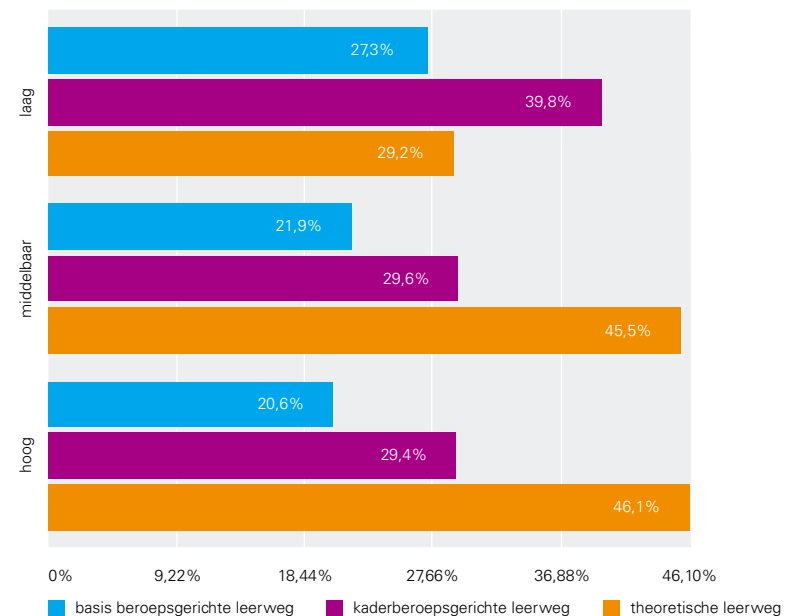
7 Sociale afkomst

De sociale afkomst van een kind is een belangrijke risicofactor voor sociale uitsluiting. De sociale afkomst wordt in deze analyse benoemd aan de hand van het opleidingsniveau en de arbeidsmarktpositie van de ouders.

7.1 Invloed op de leerweg

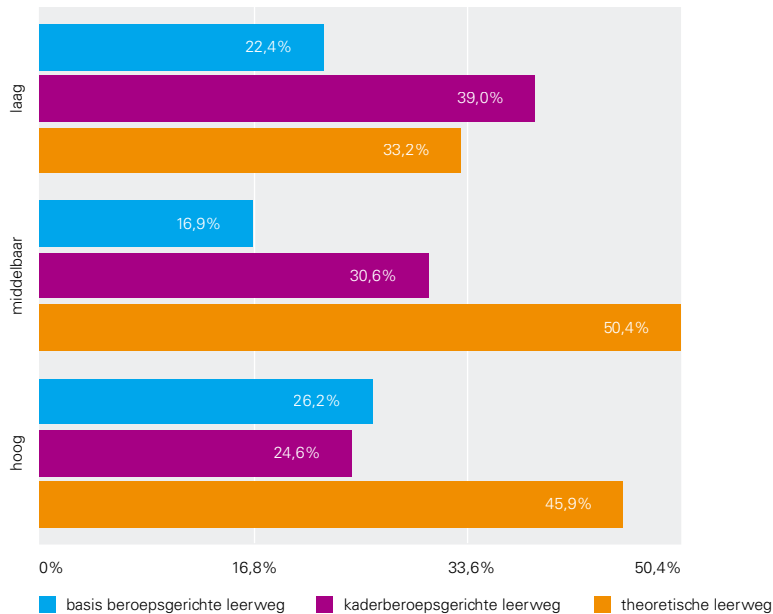
Uit het onderzoek onder de vmbo-leerlingen blijkt dat de sociale afkomst voornamelijk van invloed is op de keuze van de leerweg. Aetios concludeert dat "naarmate de vader hoger is opgeleid, [...] de respondenten een grotere voorkeur hebben voor de theoretische leerweg".⁹⁴

Het verschil zit hier vooral tussen de leerlingen met laagopgeleide ouders en de leerlingen met ouders met een middelbare of hoge opleiding. Onder de eerste groep bevinden zich vooral leerlingen die de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerweg hebben gekozen, terwijl zich in de tweede groep meer jongeren bevinden die de theoretische leerweg volgen.

Figuur 4: Vmbo-leerlingen: leerwegen en opleidingsniveau van de vader.

Ten aanzien van het opleidingsniveau van de moeder komt Aetios tot dezelfde conclusie, hoewel gesteld wordt dat deze relatie minder duidelijk is.

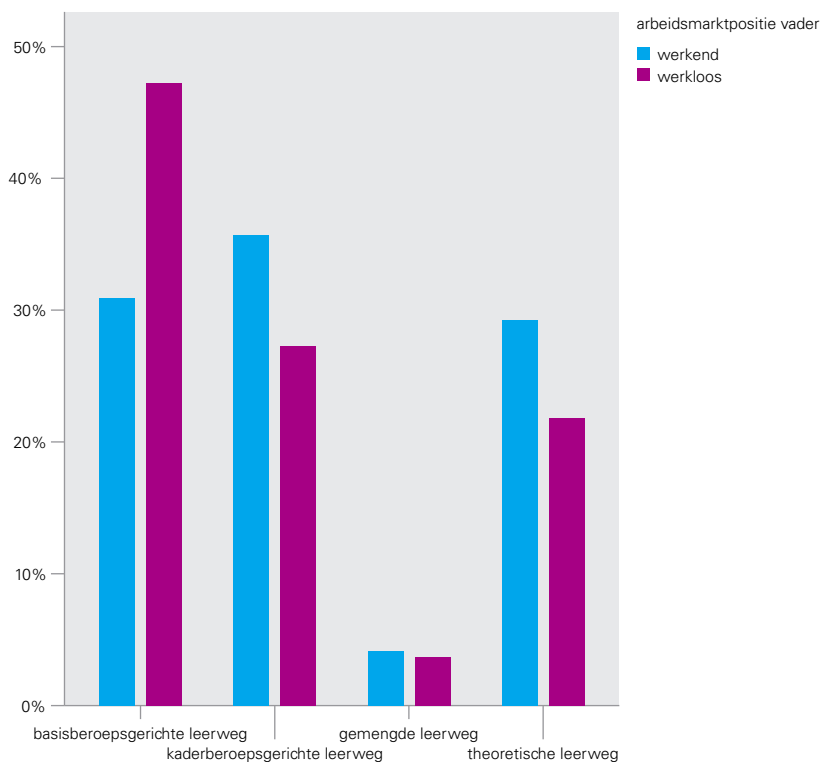
Figuur 5: Vmbo-leerlingen: leerwegen en opleidingsniveau van de moeder.

Dit spreekt de conclusie van Roest, Völker en Kassenberg (2003) tegen, waarin gesteld wordt dat vooral het opleidingsniveau van de moeder invloed heeft op het opleidingsniveau van het kind. Deze tegenspraak is echter te verklaren. Er is namelijk een groot verschil tussen het gemiddelde opleidingsniveau van de ouders van vmbo-leerlingen en dat van de gemiddelde Nederlandse bevolking: "Leerlingen van het vmbo [hebben] vaker dan gemiddeld ouders met een lager opleidingsniveau en minder vaak hoogopgeleide ouders."⁹⁵ Naber (2004) concludeert dat het opleidingsniveau van de ouders een groot effect heeft op de opvoeding en het socialisatieproces van de kinderen. Terwijl in gezinnen met hoogopgeleide ouders meer nadruk ligt op zelfsturing en eigen verantwoordelijkheid, heersen in gezinnen met lageropgeleide ouders vaak strenge opvoedstijlen. In deze laatste categorie gezinnen is er een grotere machtsafstand tussen ouders en kinderen, maar ook tussen mannen en vrouwen. Hierdoor is het aannemelijk dat de vader een meer belangrijke voorbeeldfunctie heeft met betrekking tot educatie. Aetios concludeert dat het opleidingsniveau

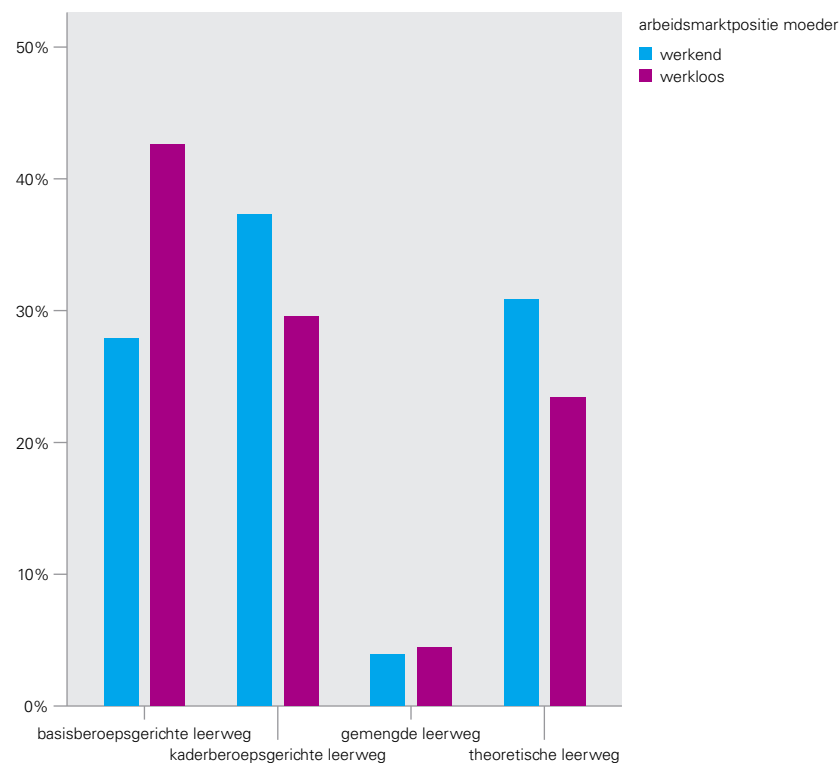

van de vader een grotere bepalende waarde heeft voor de keuze van de opleiding van de vmbo'er dan dat van de moeder.

Hier kan na de secundaire analyse aan worden toegevoegd dat er ook een sterk verband is tussen de arbeidsmarktpositie van de ouders en het opleidingsniveau van de vmbo-leerling. Ten eerste is er een significant verband tussen de arbeidsmarktpositie van de vader en het opleidingsniveau van de leerling, waarbij opvalt dat relatief veel jongeren met een werkloze vader de basisberoepsgerichte leerweg volgen, zo laat figuur 6 zien. Voor het effect van de arbeidsmarktpositie van de moeder is hetzelfde te constateren, zoals figuur 7 laat zien.

Figuur 6: Vmbo-leerlingen: leerwegen en arbeidsmarktpositie van de vader.

Figuur 7: Vmbo-leerlingen: leerwegen en arbeidsmarktpositie van de moeder.

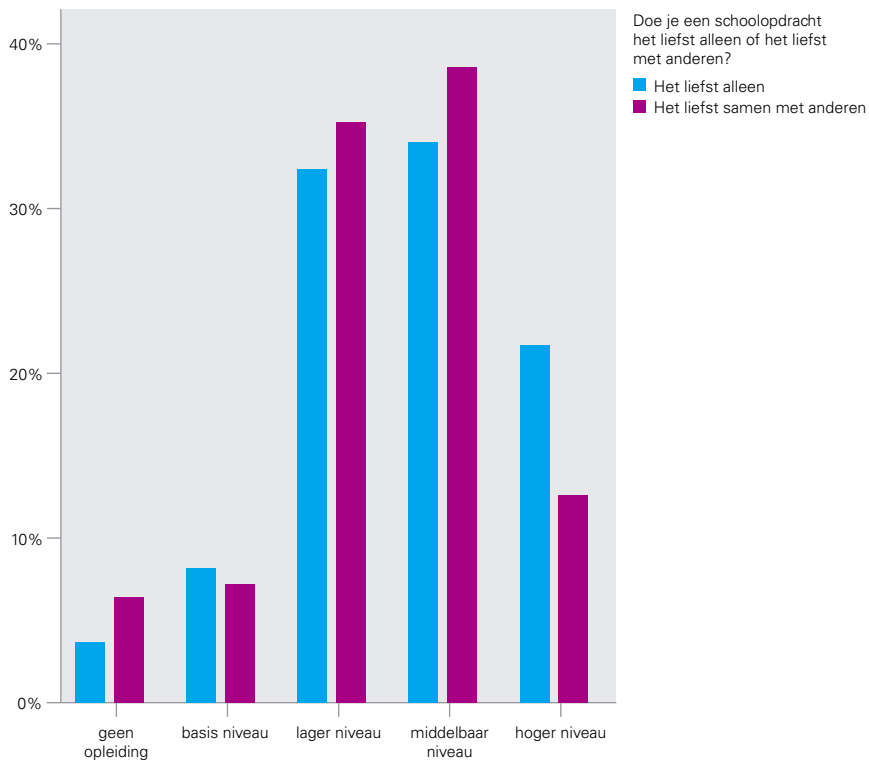
Dit is waarschijnlijk mede te verklaren door het feit dat kinderen van hoogopgeleide ouders vaak al op jonge leeftijd in aanraking komen met educatie. Het CBS rapporteert dat in 2006 90% van de hoogopgeleide ouders gebruikmaakte van kinderopvang, tegenover slechts 60% van de laagopgeleide ouders. De laatste groep kiest relatief vaker voor een onbetaalde vorm van opvang.⁹⁶ Deze vroege aanraking met educatie kan een positief effect hebben op academische prestaties.⁹⁷ Sociaal contact met leeftijdsgenoten en het gezamenlijke contact met de leidster in de opvang leiden tot sociale en cognitieve ontwikkelingen die voordelen bieden bij verdere educatie.

7.2 Samenwerken

Het blijkt dat leerlingen met een vader die hogeropgeleid is, relatief vaak liever alleen werken, terwijl leerlingen met een vader die geen opleiding heeft of lager

of middelbaar onderwijs heeft genoten, liever samenwerken (figuur 8). Voor het opleidingsniveau van de moeder is dit verband niet aangetoond. Dit komt overeen met de theoretische analyse.

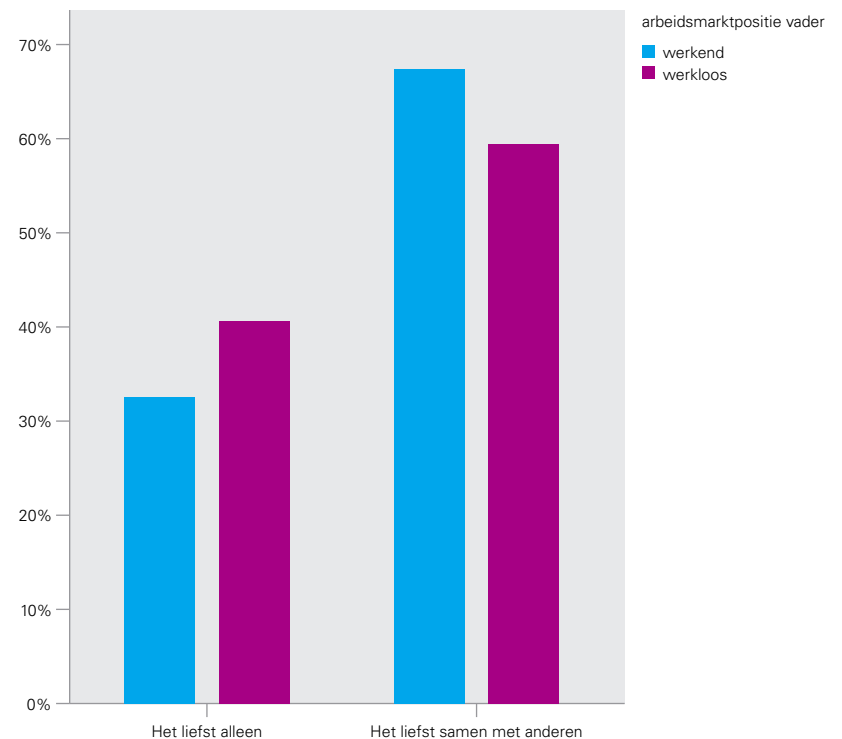
Figuur 8: Vmbo-leerlingen: voorkeur voor alleen werken of samenwerken aan een schoolopdracht, naar hoogste opleidingsniveau van de vader.

Kinderen van ouders met een hoge sociale status hebben toegang tot een groot sociaal netwerk. Niet alleen hebben kinderen van hoogopgeleide ouders zelf een sterker verticaal netwerk⁹⁸, zij ontvangen ook vaak intellectuele, culturele of materiële steun vanuit het sociale netwerk van hun ouders. Dit heeft ook als gevolg dat leerlingen met vragen eerder naar hun ouders gaan dan naar vrienden, waardoor zij minder behoefte hebben aan samenwerking.

Kinderen van wie de ouders een lagere opleiding hebben genoten, ervaren deze positieve invloeden op schoolmotivatie en -prestatie minder. En, zoals blijkt uit

eerder onderzoek, vmbo'ers verkiezen hun ouders boven andere informatiebronnen.⁹⁹ Doordat deze bron bij laagopgeleide ouders minder informatief is, zullen zij zich waarschijnlijk onzeker voelen en liever kiezen voor samenwerking met medeleerlingen. Daarnaast geven Roest et al. (2003) aan dat de hiervan uitgaande vertrouwensband tussen ouder en kind een positieve invloed heeft op schoolprestaties en zelfvertrouwen van het kind. Ook projecteren ouders hun ideeën over opleiding vaak op hun kinderen. Hierbij kijken zij naar de manier waarop zij zelf geleerd hebben: op de hogere opleidingsniveaus is dit vaak een meer zelfstandige manier dan op de lagere niveaus.

Opvallend is echter dat leerlingen met ouders die alleen basisonderwijs gevolgd hebben, relatief vaak graag alleen werken. Als reden hiervoor noemen deze leerlingen significant vaak dat zij moeilijkheden hebben met samenwerken. Ook de arbeidsmarktpositie van de vader heeft invloed op de keuze van een leerling om alleen of samen te werken. Kinderen van werkende vaders werken relatief graag samen (figuur 9).

Figuur 9: Vmbo-leerlingen: voorkeur voor alleen werken of samenwerken aan een schoolopdracht, naar arbeidspositie van de vader.

De reden hiervoor is waarschijnlijk dat vaders die werken minder tijd hebben om hun kinderen te helpen en te begeleiden bij schoolwerk. Ook de eerder aangehaalde voorbeeldfunctie van de vader speelt hier een belangrijke rol. Het is daarbij mogelijk dat het feit dat een vader in teamverband werkt een positieve invloed heeft op de bereidheid tot samenwerking van een kind. Dit is echter niet statistisch vast te stellen op basis van de beschikbare gegevens. Ten aanzien van moeders zijn deze verbanden niet vast te stellen.

De grote invloed van de rol van de vader op de hier genoemde aspecten is wellicht mede te verklaren uit het grote aandeel jongens in de onderzoekspopulatie.

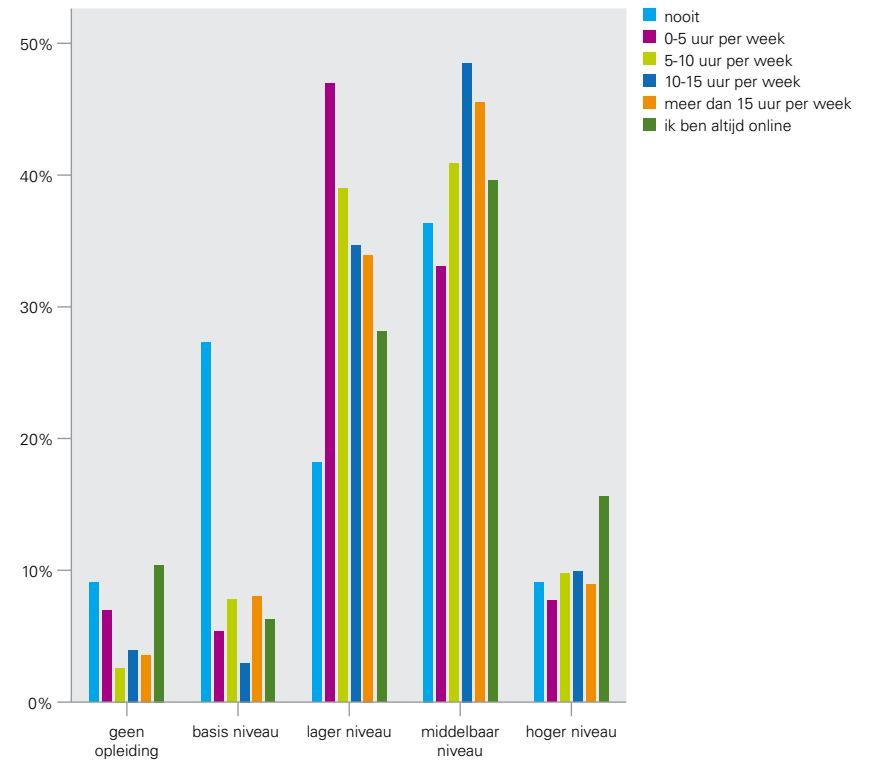
7.3 Sociale participatie en normatieve integratie

Met een ander aspect van sociale uitsluiting, namelijk sociale participatie, houdt vooral het opleidingsniveau van de vader verband. Het blijkt dat jongeren van wie de vader een hoge opleiding heeft genoten, meer sociaal participeren en meer sociaal actief zijn. Mogelijk komt dit doordat in deze gezinnen maatschappelijke interesses en discussies meer gestimuleerd worden¹⁰⁰, maar dat is niet vast te stellen op basis van de beschikbare gegevens.

Op normatieve integratie hebben de opleidingsniveaus van de ouders van een vmbo-leerling geen significant effect. Ook de arbeidsmarktposities van de ouders hebben geen significant effect op de normatieve integratie van een vmbo'er.

7.4 Internet en MSN

De digitale competenties van de vmbo'er houden in mindere mate verband met het opleidingsniveau en de arbeidsmarktpositie van de ouders. Uit de analyse blijkt dat er een significant verband bestaat tussen het opleidingsniveau van de moeder en het internetgebruik van de leerling, waarbij leerlingen met een laagopgeleide moeder relatief weinig gebruikmaken van internet (figuur 10).

Figuur 10: Vmbo-leerlingen: internetgebruik en opleidingsniveau van de moeder.

Hier blijkt ook dat leerlingen met een laagopgeleide moeder significant minder vaak internet gebruiken om leuke dingen te zien en te lezen dan kinderen met een hoogopgeleide moeder. Een dergelijk verband met het opleidingsniveau van de vader is niet significant aangetoond. Ook is er geen verband tussen de arbeidsmarktposities van beide ouders en de frequentie van het gebruik van internet door het kind. Evenmin is er een significant verband tussen beide opleidingsniveaus en het MSN-gebruik van het kind, en tussen de beide arbeidsmarktposities en het MSN-gebruik van het kind. Dit gebrek aan verbanden is hoogstwaarschijnlijk het gevolg van het feit dat velen toegang hebben tot internet. Slechts weinigen geven aan nooit internet of MSN te gebruiken.

8 Sociale leefomgeving

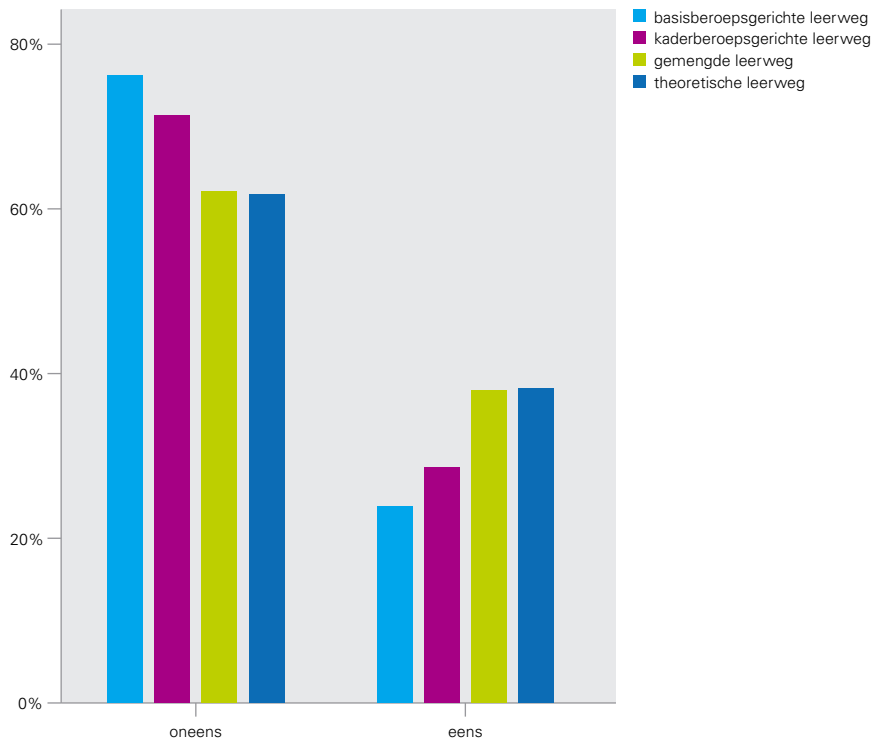
De sociale leefomgeving is een essentiële risicofactor voor sociale uitsluiting. Vrienden en docenten bieden de jongeren houvast in de hedendaagse complexe en veeleisende maatschappij. De invloed van de sociale leefomgeving is hier onderzocht aan de hand van vriendschappen, vertrouwensbanden en het gevoel steun te krijgen.

8.1 Vriendschappen en vertrouwensbanden

De sociale leefomgeving houdt verband met het opleidingsniveau van een vmbo-leerling. Meer specifiek gaat het hier om het verband tussen de relatie die leerlingen hebben met leeftijdsgenoten en het opleidingsniveau. Uit de analyse blijkt dat vmbo-leerlingen op de lagere opleidingsniveaus relatief vaak positief denken over hun sociale leefomgeving, terwijl leerlingen die de theoretische leerweg volgen hun sociale leefomgeving relatief vaak als negatief ervaren.

Terwijl leerlingen in de theoretische leerweg over het algemeen vaker interesses delen met vrienden¹⁰¹, geven leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg vaker aan steun en aandacht te krijgen van een hechte vriendengroep. Leerlingen van deze tweede groep hebben dan ook vaak een sterk horizontaal netwerk.¹⁰²

Roest et al. (2003) concluderen dat hechte vriendschappen en vertrouwensbanden met andere jongeren niet bijdragen aan de prestatiemotivatie van jongeren. De emotionele band met de ouders draagt daar wél aan bij. De band met klasgenoten kan – nog steeds volgens Roest et al. – echter een negatief effect hebben wanneer deze samengaat met een negatieve band met de ouders. Dit wordt echter niet ondersteund door de analyse van de gegevens over de vmbo-leerlingen in dit onderzoek. Hoewel de leerlingen in de theoretische leerweg relatief graag alleen werken en zij dit voornamelijk doen om een beter resultaat te behalen¹⁰³, blijken zij significant vaker dan de leerlingen in de andere leerwegen eerst naar hun vrienden te gaan als zij een probleem hebben (figuur 11).

Figuur 11: Vmbo-leerlingen: Reacties op "Als ik een probleem heb, ga ik eerst naar mijn vrienden" (eens/oneens), naar leerwegen.

Dit in tegenstelling tot de leerlingen in de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg, die significant vaker samenwerken vanwege de gezelligheid, maar die wanneer zij een probleem hebben dit vaker zelf willen oplossen. Wel geeft deze laatste groep significant vaker aan internet te gebruiken om nieuwe dingen te leren. Leerlingen in de theoretische leerweg gebruiken internet juist vaker om leuke dingen te zien en te lezen.

Deze constatering lijkt erop te wijzen dat leerlingen in de theoretische leerweg hun ouders zien als belangrijke intellectuele hulpbronnen. En dat leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg internet gebruiken als hulpbron. Toch geeft deze laatste groep aan veel aandacht en gezelligheid van zijn sociale leefomgeving te ontvangen, terwijl de hogeropgeleiden hiervoor vaker internet gebruiken. Wel gaan de hogeropgeleiden weer eerder met problemen naar hun vrienden.

De steun die een leerling ontvangt vanuit zijn sociale leefomgeving heeft een significant effect op zijn bereidheid om samen te werken aan opdrachten. Uit de analyse blijkt dat er een verschil is in de gemiddelde bereidheid om samen te werken op basis van de sociale leefomgeving: vmbo-leerlingen die liever samenwerken denken positiever over hun sociale leefomgeving dan leerlingen die liever alleen werken.

Dit ondersteunt de voorgaande redenering. Zoals eerder aangegeven, zijn het namelijk vooral de kinderen van laagopgeleide ouders en de leerlingen in de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg die graag samenwerken. Gezelligheid is hier de belangrijkste reden voor samenwerking.¹⁰⁴ Deze reden wordt significant vaker genoemd door leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg dan door leerlingen in de theoretische leerweg. Lageropgeleide jongeren zoeken elkaar dus inderdaad voor de gezelligheid op. Leerlingen in de theoretische leerweg, daarentegen, geven significant vaker aan alleen te willen werken omdat zij denken dat een beter resultaat te behalen. Zij kunnen ook vaker bij hun ouders terecht voor de intellectuele ondersteuning die hierbij nodig is.

Deze tegenstelling is een direct gevolg van de invulling van de leerstof in de verschillende leerwegen. Terwijl de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg sterk praktijkgericht zijn, is de theoretische leerweg meer theoretisch georiënteerd. In de *BVE Deelnemersmonitor 2004-2005* wordt geconstateerd dat leerlingen die sterk praktijkgericht zijn over het algemeen minder prestatiegericht zijn. Dit blijkt echter na analyse niet op te gaan voor vmbo'ers. In paragraaf 8.4 wordt hier uitgebreid op ingegaan.

8.2 Intergeneratieve effecten

Uit de analyse blijkt dat het opleidingsniveau van de vader een sterke negatieve invloed heeft op de sociale leefomgeving van vmbo-leerlingen. Deze invloed is er zowel op de sociale leefomgeving van school als op die van vrienden. Voor het opleidingsniveau van de moeder is dit niet aangetoond.

Deze negatieve effecten van de sociale afkomst op de sociale leefomgeving ondersteunen de eerder gegeven redenering. Leerlingen die van hun ouders hulp en ondersteuning krijgen, lijken hier minder naar op zoek te zijn in hun sociale leefomgeving. En leerlingen die van hun ouders deze ondersteuning niet krijgen, wenden zich hiervoor juist vaker tot hun vrienden en internet. Een mogelijke

verklaring, die niet vastgesteld kan worden op basis van dit onderzoek, is dat de ideeën van de ouders over onderwijs effect hebben op de mening van hun kinderen. Hoogopgeleide ouders zijn vaak veeleisender als het gaat om school en docenten van hun kinderen dan laagopgeleiden ouders.¹⁰⁵ Leerlingen in de theoretische leerweg hechten waarschijnlijk waarde aan deze ideeën, aangezien zij de behoeften van hun gezin vaak belangrijk vinden; leerlingen in basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg stellen vaker hun eigen behoeften boven die van hun gezin.

Naast het opleidingsniveau speelt een ander aspect van sociale afkomst, namelijk de arbeidsmarktpositie van de ouders, een significante rol voor de sociale leefomgeving van vmbo-leerlingen. Hoewel deze arbeidsmarktpositie als geheel geen significant effect heeft op de totale sociale leefomgeving van de leerling, is er wel een significant effect van de arbeidsmarktpositie van de moeder op de sociale contacten van een vmbo-leerling met vrienden. Leerlingen met een niet-werkende moeder hebben een positiever beeld van hun contacten met vrienden dan leerlingen met een werkende moeder. Hierbij bestaat er geen significant verschil tussen vrijwillig en onvrijwillig werkloze moeders. Dit effect van de arbeidsmarktpositie van de moeder op de sociale leefomgeving blijkt ook uit het feit dat leerlingen van wie de moeder niet werkt significant vaker naar leraren en vrienden gaan wanneer zij een probleem hebben.

Er is geen significant effect van de arbeidsmarktpositie van de vader op de sociale leefomgeving van school en sociale leefomgeving van vrienden van de leerling. Evenmin als van de arbeidsmarktpositie van de moeder op de sociale leefomgeving van school.

Gecombineerd duidt dit erop dat er een sterk verband is tussen de sociale afkomst van een vmbo-leerling en zijn sociale leefomgeving, waarbij leerlingen met een hoge sociale afkomst een breder sociaal netwerk opbouwen dan jongeren met een lage sociale afkomst.¹⁰⁶ Sociale contacten en sociaal netwerk blijken dus intergeneratief te worden overgedragen.

8.3 Internet en MSN

Er is een significant verband tussen de sociale leefomgeving van een vmbo-leerling en zijn internetgebruik. Uit de uitgevoerde regressieanalyse blijkt dat

leerlingen die een negatiever beeld hebben van hun sociale leefomgeving vaker internet gebruiken dan leerlingen die weinig contact hebben met hun omgeving en minder vertrouwen in die omgeving hebben. Dit verband wordt vrijwel volledig bepaald door de invloed van de sociale leefomgeving van school, terwijl er tussen de sociale leefomgeving van vrienden en internetgebruik geen significant verband bestaat.

Er is ook een significant verband tussen sociale leefomgeving en MSN-gebruik. Net als bij het internetgebruik is hier de invloed van school significant, terwijl die van vrienden niet significant is. Hier geldt dat vmbo-leerlingen die negatiever denken over hun sociale leefomgeving van school frequenter MSN gebruiken dan degenen die positief staan tegenover hun omgeving.

Het blijkt dus dat leerlingen die minder steun en interesse ontvangen van docenten en school, frequenter internet en MSN gebruiken dan degenen die deze steun niet ontvangen. Ook dit ondersteunt de bovenstaande redenering. Leerlingen in de theoretische leerweg ontvangen minder ondersteuning van hun sociale leefomgeving; zij zoeken gezelligheid en steun vaker op internet. Dit blijkt uit het gegeven dat zij significant vaker internet gebruiken om nieuwe mensen te ontmoeten. Dit is in overeenstemming met de conclusie van Vuijk (2008) dat een slechte relatie met docenten voor veel jongeren een reden is om de school te verzuimen: de vrijetijdsactiviteiten nemen dan toe, waaronder ook het gebruik van internet en MSN worden verstaan.

8.4 Prestatiegerichtheid

Zoals al opgemerkt in paragraaf 8.1, blijkt uit de *BVE Deelnemersmonitor 2004-2005* dat leerlingen die sterk praktijkgericht zijn over het algemeen minder prestatiegericht zijn. Uit de analyse blijkt dit echter niet op te gaan voor vmbo-leerlingen.

Uit de analyse blijkt dat met name vmbo'ers van Surinaamse en Marokkaanse afkomst een significant prestatiegerichte instelling hebben. En dat leerlingen met een prestatiegerichte instelling een significant sterkere voorkeur hebben voor techniekopleidingen en een veel zwakkere voorkeur voor zorg en welzijn.

Wanneer we kijken naar de score op een aantal stellingen dat te maken heeft met dienstbaarheid en hang naar gelijkheid, zien we een duidelijk negatief verband:

deze indicatoren voor normatieve integratie worden minder ondersteund door leerlingen die prestatiegericht zijn.

Vmbo'ers die prestatiegericht zijn scoren hoog op de stelling "Ik vind iemand succesvol als hij veel vrienden heeft". Dit verband is moeilijk te duiden. Enerzijds lijkt dit in lijn te zijn met de typisch Nederlandse hang naar veel 'gelijk' sociaal contact, anderzijds lijkt er hier een competitief element aanwezig te zijn, waarbij dit laatste de overhand heeft. Prestatiegericht heeft dan een positief verband met "iemand willen worden waar andere mensen tegenop kijken". Mogelijk is er hier een sterke invloed van niet-westerse achtergronden en van een lagere opleiding van de ouders van vmbo'ers. Prestatiegerichte vmbo'ers scoren ook hoog op de stelling "Ik vind iemand succesvol als hij veel geld heeft"; dit is te zien als een ondersteuning voor de aanwezigheid van het al genoemde competitieve element.

Prestatiegerichte vmbo-leerlingen scoren significant lager op de volgende stellingen/antwoorden:

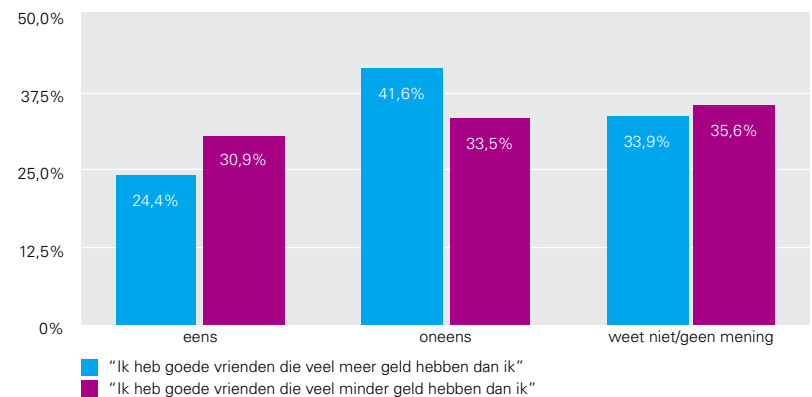
- "Ik vind iemand succesvol als hij een goede band met zijn familie heeft."
- "Ik wil iemand worden die alles uit het leven haalt wat erin zit."
- "Ik vind iemand succesvol als hij zichzelf blijft."
- "Ik vind iemand succesvol als hij helemaal zelf kan bepalen wat hij met zijn leven doet."
- "Als je straks werk gaat zoeken, wat vind je dan belangrijk?" – Antwoord: "veel eigen verantwoordelijkheid".
- "Als je straks werk gaat zoeken, wat vind je dan belangrijk?" – Antwoord: "afwisselend werk".
- "Als je straks werk gaat zoeken, wat vind je dan belangrijk?" – Antwoord: "een vast contract, zodat ik niet zomaar kan worden ontslagen".
- "Als je straks werk gaat zoeken, wat vind je dan belangrijk?" – Antwoord: "werk waar ik met respect word behandeld".

Prestatiegerichtheid leidt hier dus tot meer individualistisch gedrag, maar niet over de hele linie. Er lijkt vooral een negatief verband te bestaan tussen normatieve integratie en prestatiegerichtheid. Een prestatiegerichte instelling leidt er bij vmbo'ers toe dat zij zowel aan werk als aan sociale contacten en familiebanden een waarde hechten die afwijkt van de gemiddelde in Nederland gangbare waarde. Vooral feminiene waarden en een kleine machtsafstand verhouden zich slecht met prestatiegerichtheid. Prestatiegerichtheid komt vooral voor onder respondenten met een niet-Nederlandse achtergrond en onder respondenten

met ouders met een lage opleiding. Prestatiegerichtheid lijkt dus niet zozeer een karaktertrek te zijn maar eerder sterk verband te houden met culturele achtergrond en opleidingsniveau.

8.5 Materiële deprivatie en sociale participatie

Uit de analyse blijkt dat de sociale leefomgeving van vmbo-leerlingen een significant effect heeft op hun gevoel van materiële deprivatie. Leerlingen met een negatief beeld van hun sociale leefomgeving ervaren meer dan andere leerlingen dat ze het financieel slechter hebben dan hun vrienden. Dit is te verklaren aan de hand van het relatieve aspect, dat door Atkinson (1998) is aangehaald. De jongeren zijn namelijk elkaars referentiepunt als ze zich al of niet arm voelen. Uit de analyse van Aetios (2008) blijkt dat jongeren over het algemeen inschatten dat hun vrienden in ieder geval niet minder geld hebben.

Figuur 12: Relatieve materiële deprivatie van vmbo-leerlingen.

Zoals blijkt uit figuur 12 schat de meerderheid van de vmbo-leerlingen in dat zij meer geld hebben dan hun vrienden. Hoewel geconcludeerd wordt dat hechte vriendschappen zich vaak ontwikkelen tussen mensen met eenzelfde economische positie, geven jongeren dus vaak aan niet armer te zijn dan hun vrienden. Ook uit de analyse blijkt dat de sociale leefomgeving van vrienden een significant effect heeft op de materiële deprivatie die een leerling ervaart. Maar ook het gebrek aan ondersteuning vanuit school kan bijdragen aan een gevoel van armoede. En ook hierbij blijkt dat leerlingen die minder aanmoediging en ondersteuning ontvangen van docenten en school vaker materiële deprivatie

ervaren. Een directe verklaring voor dit laatste verband is op basis van de gegevens niet te geven.

Ook op de sociale participatie heeft de sociale leefomgeving van een vmbo-leerling effect. Het blijkt dat jongeren die positiever zijn over hun sociale leefomgeving minder sociaal participeren. Zowel de sociale leefomgeving van vrienden als de sociale leefomgeving van school heeft een negatief effect op de sociale participatie.

Hierbij blijkt dat leerlingen die hun eigen behoeften minder belangrijk vinden dan die van vrienden en familie, actiever participeren dan leerlingen die hun eigen behoeften belangrijker vinden. Dit is aannemelijk aangezien een groot deel van de voorgelegde stellingen omtrent sociale participatie betrekking heeft op hulp aan vrienden en buurtgenoten. Deze leerlingen hebben echter een negatiever beeld van hun sociale leefomgeving. Hoewel zij dus zelf klaarstaan voor de mensen in hun omgeving, hebben zij het gevoel deze vriendschap en steun niet terug te krijgen. Op basis van de beschikbare gegevens is de reden hiervoor niet vast te stellen.

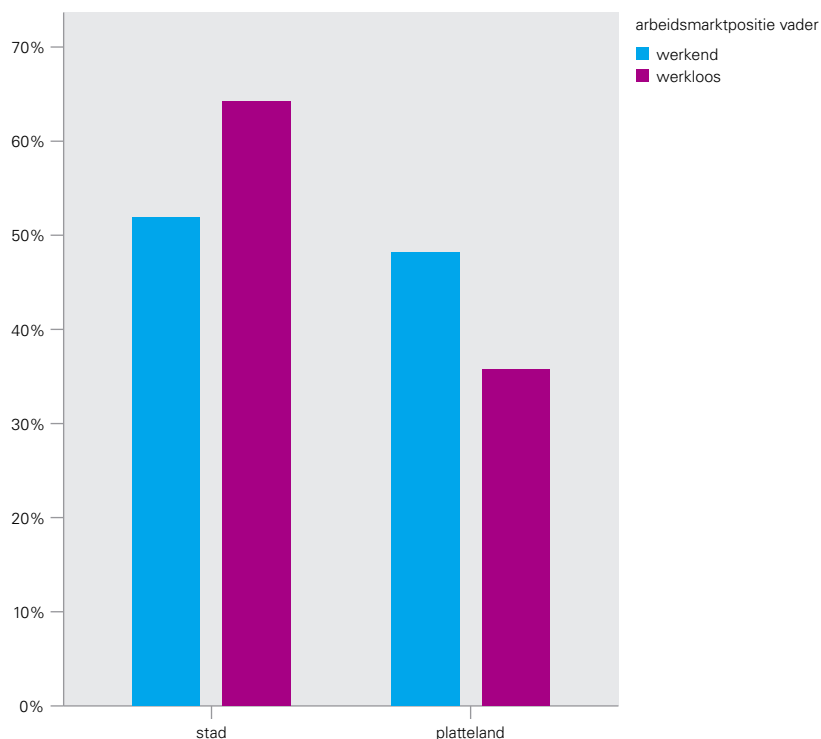
9 Fysieke leefomgeving

De fysieke leefomgeving – de wijk of buurt – wordt vaak gezien als een belangrijke bepalende factor voor sociale uitsluiting. In toenemende mate is er in Nederland een geografische segregatie in sociale positie, inkomen en etnische achtergrond; in de steden zijn zogenaamde ‘achterstandswijken’ ontstaan. Deze worden gekenmerkt door een gebrek aan publieke voorzieningen, door hoge criminaliteitscijfers en door slechte huisvesting. Verder is er een lage sociale mobiliteit, terwijl de bewoners vaak ontevreden zijn over hun buurt en willen verhuizen. In 2006 woonde 16,37% van de Nederlandse jongeren in een achterstandswijk.

De vmbo-leerlingen die deelnamen aan het onderzoek werden ingedeeld op basis van de postcode van hun woonadres. Hiervan werd de mate van stedelijkheid van hun woonomgeving afgeleid. Hierbij werden de richtlijnen van het CBS gehanteerd. Het CBS leidt de mate van stedelijkheid af van de ‘omgevingsadressendichtheid’: het aantal adressen binnen een cirkel van een kilometer van een adres. Daarbij onderscheidt het CBS vijf categorieën van stedelijkheid: zeer sterk stedelijk (meer dan 2.500 adressen/km²), sterk stedelijk (1500–2500 adressen/km²), matig stedelijk (1000–1500 adressen/km²), weinig stedelijk (500–1000 adressen/km²) en niet stedelijk (minder dan 500 adressen/km²).¹⁰⁷ In de analyse werden – Aetios (2008) volgende – de eerste drie categorieën samengevat in de begrippen ‘stad’/‘stedelijk’ en de laatste twee in de begrippen ‘platteland’/‘niet-stedelijk’.

9.1 Opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie

Uit de analyse blijkt dat de fysieke leefomgeving – stad of platteland – van invloed is op het opleidingsniveau van een vmbo-leerling. Aetios (2008) concludeert dat leerlingen in de stad veel vaker kiezen voor de theoretische leerweg, terwijl leerlingen woonachtig in niet-stedelijke gebieden vaker de voorkeur geven aan de basisberoepsgerichte- of de kaderberoepsgerichte leerweg.¹⁰⁸ De oorzaak hiervan ligt mogelijk in het gebrek aan publieke voorzieningen in sommige dorpen en wijken. Aetios (2008) geeft aan dat er in sommige dorpen een ontoereikend opleidingsaanbod is en dat er een tekort is aan opleidingsplaatsen. Een andere mogelijke verklaring voor het lage opleidingsniveau van jongeren in niet-stedelijke gebieden is het significante verband tussen de fysieke leefomgeving van een vmbo-leerling en de arbeidsmarktpositie van de vader.

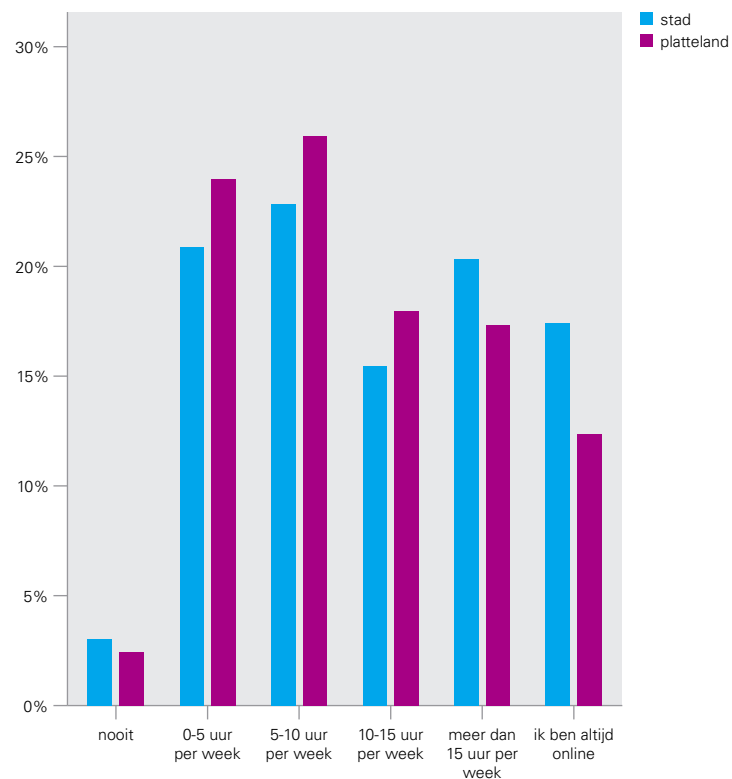
Figuur 13: Vmbo-leerlingen: woonomgeving (stad/platteland) en arbeidsmarktpositie van de vader.

Uit figuur 13 blijkt dat de kinderen van werkende vaders relatief vaak in niet-stedelijke gebieden wonen, terwijl kinderen van niet-werkende vaders relatief vaak in stedelijke gebieden wonen. Opvallend hierbij is dat er een verschil bestaat op basis van vrijwillige/onvrijwillige werkloosheid: vmbo-leerlingen met een vrijwillig werkloze vader wonen relatief vaak in niet-stedelijke gebieden, leerlingen met een onvrijwillig werkloze vader relatief vaak in de stad.

Zoals eerder besproken, heeft de arbeidsmarktpositie van de vader een positief effect op het opleidingsniveau van de vmbo-leerling. Het opleidingsniveau van de vader en het opleidingsniveau en de arbeidsmarktpositie van de moeder lijken minder bepalend wanneer het gaat om de woonsituatie.

9.2 Internet

De fysieke leefomgeving heeft een significant verband met de frequentie van het internetgebruik van de vmbo'er. Stedelingen zijn over het algemeen vaker online dan niet-stedelingen (figuur 14).

Figuur 14: Vmbo-leerlingen: internetgebruik en woonomgeving (stad/platteland).

Het is aannemelijk dat dit komt doordat mensen in niet-stedelijke gebieden vaker aangeven geen pc of voor internet geschikte computer te hebben dan mensen in de stad.¹⁰⁹ Slechts weinig vmbo-leerlingen geven aan geen toegang te hebben tot internet. Het is goed hier in gedachten te houden dat een beperkte toegang kan leiden tot minder frequent gebruik. Toch blijken stedelingen relatief vaker dan

niet-stedelingen nooit internet te gebruiken. Met grote waarschijnlijkheid zijn de stedelijke leerlingen die aangeven nooit internet te gebruiken vaak de leerlingen in de achterstandswijken; dit gezien het feit dat in zeer sterk stedelijke gebieden de toegang tot internet het geringst is. Deze veronderstelling wordt gesteund door het gegeven dat 'nooit-gebruikers' significant vaak van allochtone afkomst zijn. En zoals besproken, wonen de stedelijke allochtonen relatief vaak geconcentreerd in deze wijken.

Opvallend is het verschil in type gebruik van internet tussen vmbo-leerlingen in de stad en vmbo-leerlingen die in niet-stedelijke gebieden wonen. De eerste groep gebruikt internet significant vaker omdat zij hier zelf kunnen bepalen wat ze over zichzelf vertellen en wat ze van zichzelf laten zien, terwijl de tweede groep internet vaker gebruikt om te gamen. Ook blijkt dat stedelingen systematisch significant vaker MSN gebruiken dan niet-stedelingen.

Terwijl stedelingen dus op meerdere manieren sociaal contact lijken te zoeken op internet, gebruiken niet-stedelingen internet voor hun plezier.

9.3 Normatieve integratie

Uit de analyse blijkt dat de fysieke leefomgeving van een vmbo'er effect heeft op de mate van normatieve integratie. Opvallend is dat de niet-stedelijke leerlingen zowel vaker erg laag als erg hoog scoren op het gebied van normatieve integratie. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de lokale afhankelijkheid in veel dorpen, hetgeen blijkt uit het gegeven dat niet-stedelingen significant minder vaak aangeven hun eigen behoeften boven die van familie en vrienden te stellen dan stedelingen. Hoewel sommige dorpen de 'Nederlandse normen' nastreven, ontwikkelen zich in andere dorpen subculturen waarin afwijkende doelen worden nagestreefd. Deze lokale afhankelijkheid en groepsinteractie komen ook naar voren in het gegeven dat niet-stedelingen relatief meer verticale netwerken hebben dan stedelingen.¹¹⁰

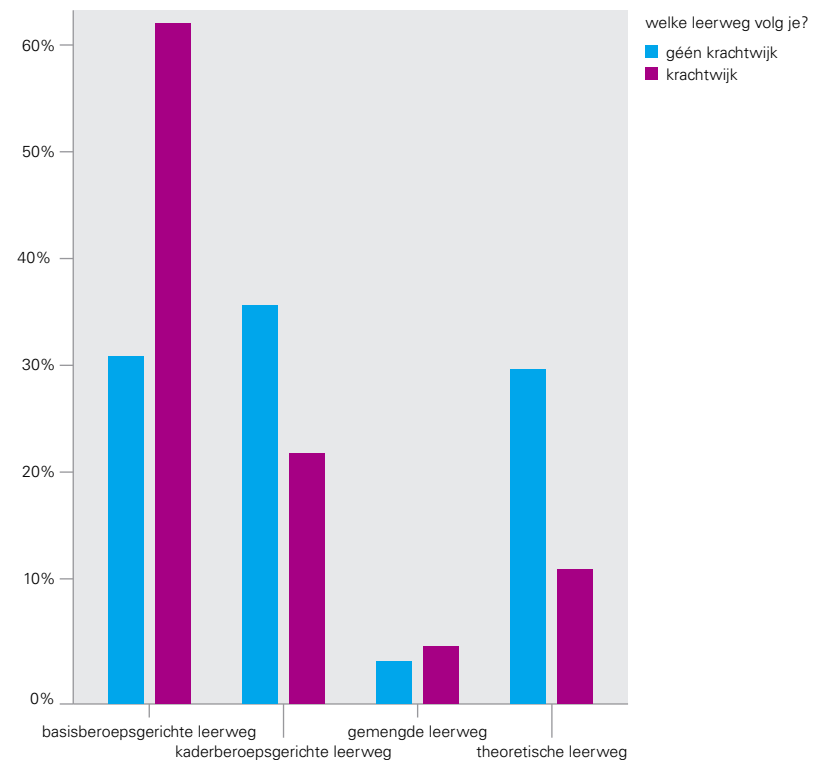
Toch scoren stedelingen over het algemeen lager op normatieve integratie dan niet-stedelingen. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in de achterstandswijken die zich in veel grote steden bevinden. Zoals besproken doet zich daar vaak een cumulatie van factoren voor die kan leiden tot een gebrek aan normatieve integratie. In de achterstandswijken wonen relatief veel gezinnen met een lage sociale status en relatief veel allochtonen. De volgende paragraaf gaat verder in op deze wijken.

9.4 Krachtwijken

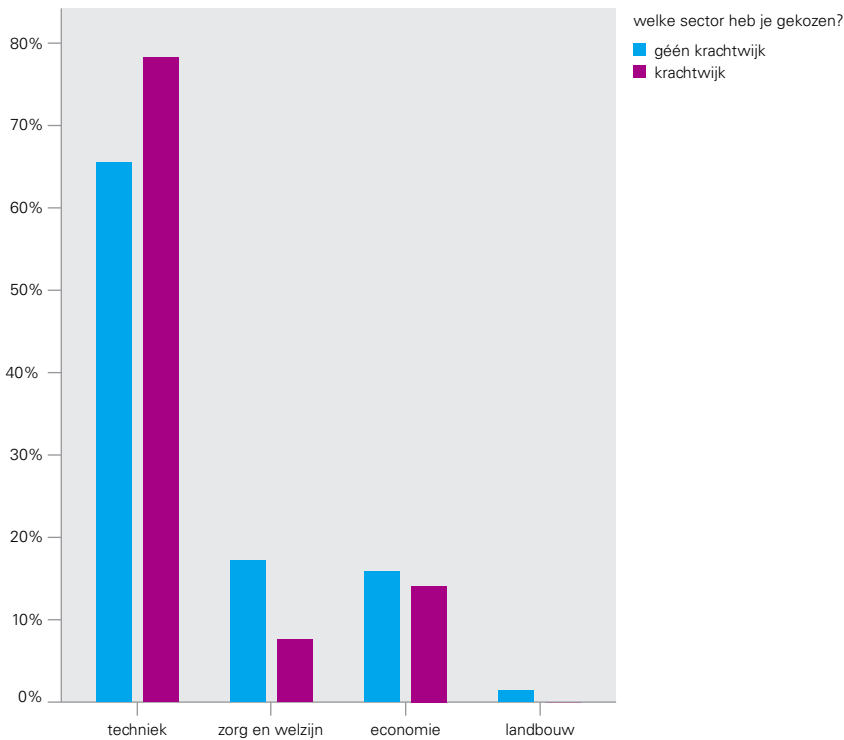
Vmbo-leerlingen die wonen in achterstandswijken hebben te maken met een groter aantal risicofactoren voor sociale uitsluiting dan andere vmbo'ers. In dit onderzoek zijn de vmbo'ers die wonen in de zogenaamde 'krachtwijken' (ook wel 'wijken van Vogelaar') nader bestudeerd. Bijlage 2 bevat een overzicht van deze wijken.

Van de totale Nederlandse bevolking woont 4,7% in een van de 40 krachtwijken. Van de vmbo'ers in het onderzoek is dit 6,5%. Allochtone respondenten zijn oververtegenwoordigd in de krachtwijken; het gaat dan met name om respondenten met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Ook blijkt dat het hebben van een moeder van Surinaamse afkomst een aanwijzing is voor wonen in een krachtwijk.

Wat opvalt in de analyse is het grote aandeel van de vmbo-leerlingen uit de krachtwijken in de basisberoepsgerichte leerweg.

Figuur 15: Vmbo-leerlingen: woonomgeving (krachtwijk/elders) en leerwegen.

Figuur 16: Vmbo-leerlingen: woonomgeving (krachtwijk/elders) en sectoren.

Vmbo-leerlingen uit krachtwijken kiezen significant vaker voor een opleiding in de techniek. Waarschijnlijk zien we hier de invloed van de oververtegenwoordiging van niet-westerse, meer collectivistische culturen, waarin prestatiegerichtheid en status een grotere rol spelen dan in de Nederlandse cultuur. (Zie ook paragraaf 8.4 over prestatiegerichtheid.)

Vmbo-ers die wonen in een krachtwijk onderschrijven in mindere mate een aantal kenmerken die duiden op normatieve integratie. In de analyse is een aantal antwoordcategorieën uit het onderzoek gelegd naast de typologie van de Nederlandse cultuur volgens Hofstede (1997). De Nederlandse cultuur krijgt in deze typologie de volgende kenmerken toebedeeld: kleine machtsafstand; hoog individualisme; feminien (bescheiden gedrag, dienstbaarheid en solidariteit); lage onzekerheidsvermijding; kortetermijndenken (snel resultaat willen).

Vmbo-leerlingen die wonen in een krachtwijk onderschrijven minder dan vmbo'ers in totaal stellingen die duiden op dienstbaarheid, hang naar gelijkheid en kleine machtsafstand. Zoals "iemand willen worden die respect heeft voor anderen". Dit duidt erop dat de feminie waarden in krachtwijken minder worden onderschreven. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het hier relatief grote aandeel vmbo-leerlingen uit niet-Nederlandse culturen.

Ook onderschrijven vmbo'ers uit deze wijken de stellingen "iemand willen worden waar anderen respect voor hebben" en "iemand willen worden waar andere mensen tegenop kijken". Ze streven vaker naar een grotere machtsafstand dan vmbo'ers met een andere woonomgeving. Uit de overige antwoordcategorieën blijkt dat deze vmbo'ers minder belang hechten aan 'het leuk hebben' en meer aan status en zekerheid.

Vmbo'ers uit een krachtwijk onderschrijven vaker "Ik vind iemand succesvol als hij een goede band met zijn familie heeft". Dit houdt verband met de hoge vertegenwoordiging van collectivistische culturen en van ouders met een laag opleidingsniveau (het gaat hier om gezinnen met een relatief grote machtsafstand tussen ouder en kind).

- Vmbo'ers in een krachtwijk onderschrijven minder vaak "Ik vind iemand succesvol als hij zichzelf blijft". Dit wijst op het belang van status en zekerheid, op een grotere machtsafstand en op minder dienstbaarheid.
- Vmbo'ers in een krachtwijk onderschrijven minder vaak "Ik vind iemand succesvol als hij helemaal zelf kan bepalen wat hij met zijn leven doet". Ook dit wijst op een negatief verband met normatieve integratie.
- Vmbo'ers in een krachtwijk onderschrijven vaker "Ik vind iemand succesvol als hij veel geld heeft".

Sociale participatie en normatieve integratie hebben een sterk negatief verband met wonen in een krachtwijk. Het grote aandeel allochtonen in deze wijken is hier een mogelijk factor.

"Als je straks werk gaat zoeken, wat vind je dan belangrijk?" – Antwoord: "een vast contract, zodat ik niet zomaar kan worden ontslagen". Ook hier is er een negatief verband. Dit is opmerkelijk, want het is aannemelijk dat vmbo'ers krachtwijken op zoek zijn naar zekerheid.

Samenvattend:

Individualistische waarden hebben een negatief verband met wonen in een krachtwijk, terwijl collectivistische waarden daar een positief verband mee hebben; 'collectivistisch' verwijst dan echter alleen naar de relatie met de familie, niet naar de relatie met vrienden.

Vmbo'ers uit krachtwijken ervaren vaker materiële deprivatie dan vmbo'ers met een andere woonomgeving. Ook scoren zij lager op sociale participatie. En zij geven aan het gevoel te hebben minder te (kunnen) rekenen op hun sociale leefomgeving, waar het gaat om vrienden en de relatie met school.

Wonen in een krachtwijk heeft een sterk positief verband met sociale uitsluiting. Vmbo'ers uit krachtwijken lopen veel meer kans op sociale uitsluiting dan andere vmbo'ers. Hierbij zijn de belangrijkste factoren de oververtegenwoordiging van respondenten met een niet-westerse achtergrond (wat leidt tot minder normatieve integratie) en de relatief grote vertegenwoordiging van ouders met een lage(re) opleiding in deze wijken (wat leidt tot minder normatieve integratie en minder sociale participatie). Ook is in krachtwijken in het algemeen een sterker gevoel van materiële deprivatie aanwezig.

10 Gezinsamenstelling

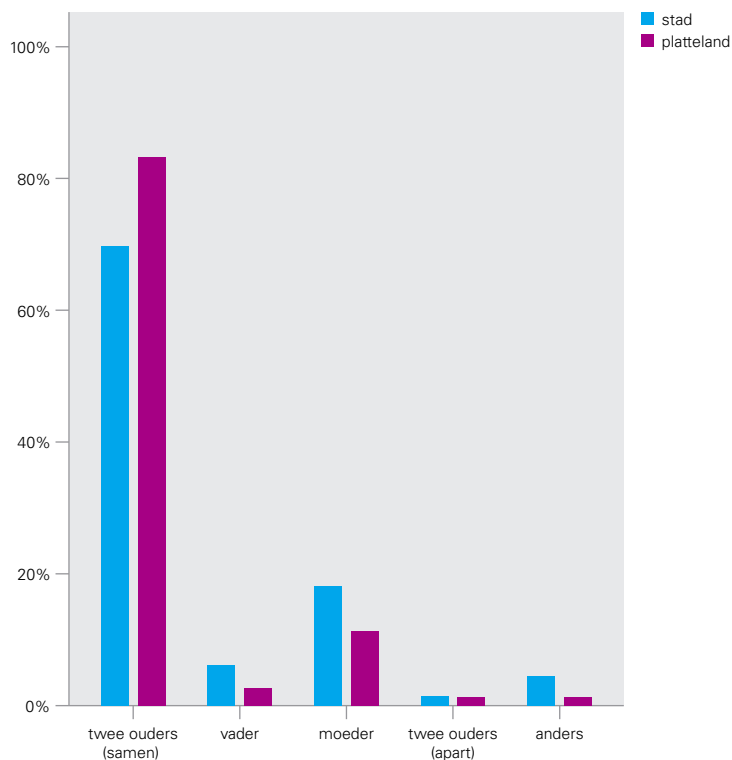
Gezinsamenstelling is een essentiële risicofactor voor sociale uitsluiting, omdat deze invloed heeft op aspecten als gezinsinkomen en opvoeding.

Het SCP constateert in de notitie *Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen* (2007) dat kinderen in eenoudergezinnen een grotere kans hebben op sociale uitsluiting. En in het verslag *Operatie Jong* (2004) wordt aangegeven dat vier van de tien eenoudergezinnen langdurig onder het bijstandsniveau leven. Dit duidt op een verhoogde kans op materiële deprivatie bij kinderen in eenoudergezinnen. Een versterkende factor hierbij is het gebrek aan toekomstperspectief. Doordat de gezinnen langdurig gedepriveerd zijn, is de kans op sociale insluiting klein. Dit versterkt het subjectieve gevoel van uitsluiting.

Het vermoeden dat er wat dit betreft een verschil bestaat tussen vmbo-leerlingen in achterstandswijken en vmbo-leerlingen in meer welvarende wijken wordt gesterkt door een verband tussen de fysieke leefomgeving van vmbo'ers en hun gezinsamenstelling. Vmbo'ers in niet-stedelijke gebieden wonen vaker in de traditionele gezinsvorm (twee ouders samen) en stedelingen vaker in een eenoudergezin of andere woonvorm (figuur 17).

De verklaring hiervoor ligt mogelijk in het gezinsinkomen: huurhuizen in steden zijn goedkoper en passen beter binnen het budget van eenoudergezinnen en andere alternatieve woonvormen. Dit blijkt ook uit een significant effect van de gezinsamenstelling van een vmbo-leerling op zijn gevoel van materiële deprivatie. Hier geldt dat leerlingen die bij beide ouders wonen significant minder ervaren dat ze financieel onderdoen voor vrienden dan leerlingen die in een andere gezinsvorm wonen. Indirect hebben vmbo-leerlingen uit de stad dus toch een grotere kans op sociale uitsluiting, al gaat het hier dan niet om 'de gemiddelde' vmbo'er uit de stad maar om de vmbo'ers uit de (goedkope) achterstandswijken.

Het zijn voornamelijk de vmbo-leerlingen die alleen bij hun moeder of die zowel bij hun moeder (en eventuele nieuwe partner) als hun vader (en eventuele nieuwe partner) wonen, die sterk ervaren dat zij het financieel minder breed hebben dan hun vrienden. In beide gevallen heeft dit hoogstwaarschijnlijk te maken met het inkomen van de ouders, en dan voornamelijk met het inkomen van de moeder. In Nederland verdienen vrouwen systematisch minder dan mannen. Verschoor (2008) concludeert dat vrouwen gemiddeld 18% minder verdienen dan mannen.

Figuur 17: Vmbo-leerlingen: woonomgeving (stad/platteland) en gezinssituatie.

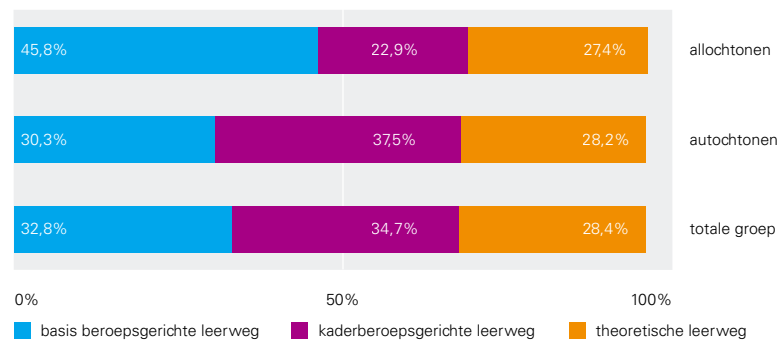
11 Etniciteit

Ook etniciteit wordt vaak aangewezen als een belangrijke risicofactor voor sociale uitsluiting. Aan de orde komen hier een aantal intergeneratieve effecten, de gezinssamenstelling, de sociale omgeving en enkele aspecten van normatieve integratie.

In dit onderzoek zijn betreffende etniciteit de definities gebruikt die worden gehanteerd door het CBS. Een 'allochtoon' is een persoon met ten minste één in het buitenland geboren ouder¹¹¹. Hier kan een onderscheid worden aangehouden tussen personen die in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). Dit onderscheid wordt in dit onderzoek echter niet gehanteerd. Ook wordt hier geen onderscheid gemaakt tussen westerse en niet-westerse allochtonen en tussen de verschillende groepen binnen de TMSA-groep (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen), vanwege de beperkte weging die hier kan worden toegekend (zie hierover ook paragraaf 4.1).

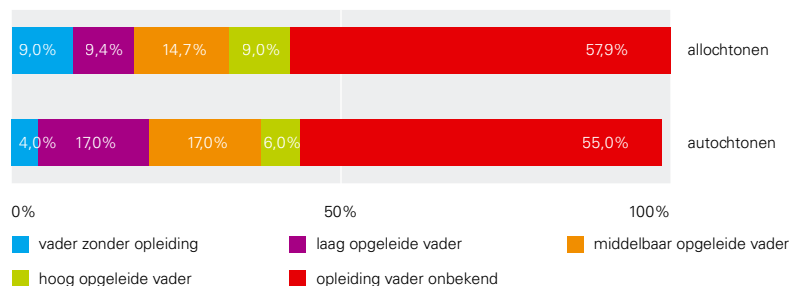
11.1 Intergeneratieve effecten

Etniciteit heeft invloed op het opleidingsniveau van vmbo-leerlingen. Aetios (2008) concludeert dat niet-westerse allochtonen significant vaker kiezen voor de basisberoepsgerichte leerweg en minder vaak voor de kaderberoepsgerichte leerweg dan autochtone respondenten (figuur 18).

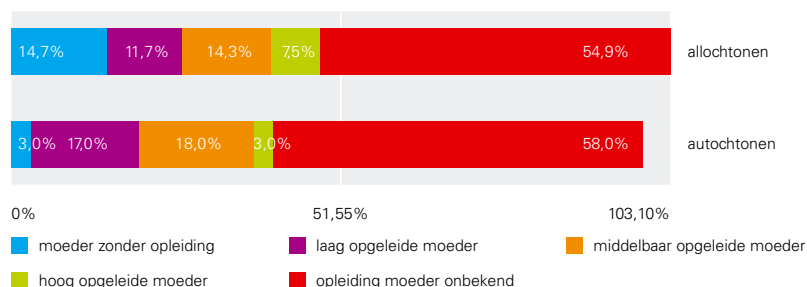

Figuur 18: Vmbo-leerlingen: etniciteit en leerwegen.

De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in de cumulatie van negatieve factoren waarmee niet westerse allochtonen te maken hebben. Allereerst concludeert Aetios (2008) dat niet-westerse allochtonen significant minder tevreden zijn over de hulp die hen geboden wordt op school. Daarnaast concludeert Aetios dat “de allochtone groep [respondenten] vaker een vader en/of moeder heeft zonder voortgezette opleiding dan de autochtone respondenten”.¹¹² En dat “de groep allochtone respondenten over het algemeen een iets hogeropgeleide vader heeft dan de groep autochtonen, maar een iets lager opgeleide moeder”.¹¹³ Aetios plaatst hierbij de kanttekening dat opleidingen in het buitenland niet direct vergeleken kunnen worden met die in Nederland. Al met al kan dus worden geconcludeerd dat allochtone vmbo-leerlingen vaker dan autochtone vmbo-leerlingen ouders hebben met een laag opleidingsniveau (figuur 19 en 20).

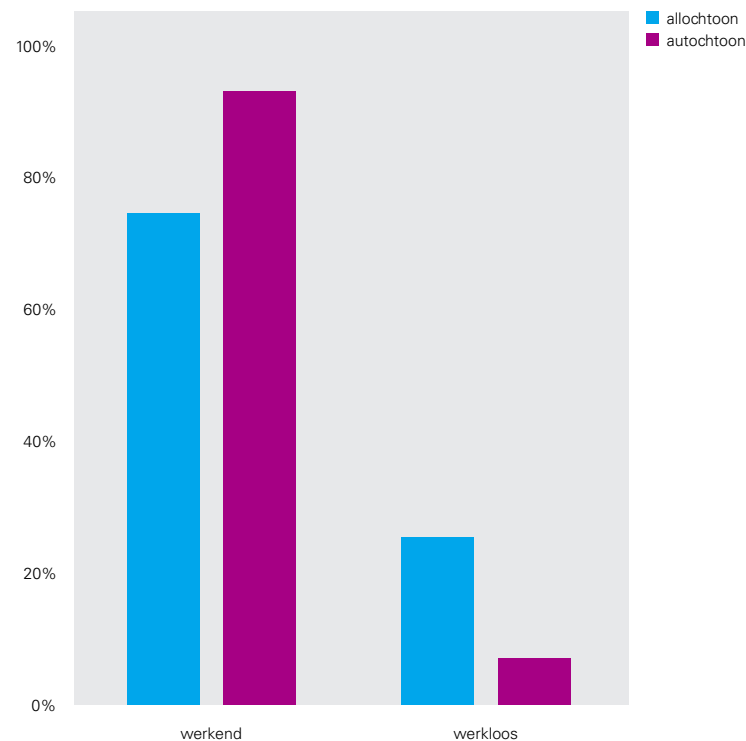
Figuur 19: Vmbo-leerlingen: etniciteit en opleidingsniveau van de vader.

Figuur 20: Vmbo-leerlingen: etniciteit en opleidingsniveau van de moeder.

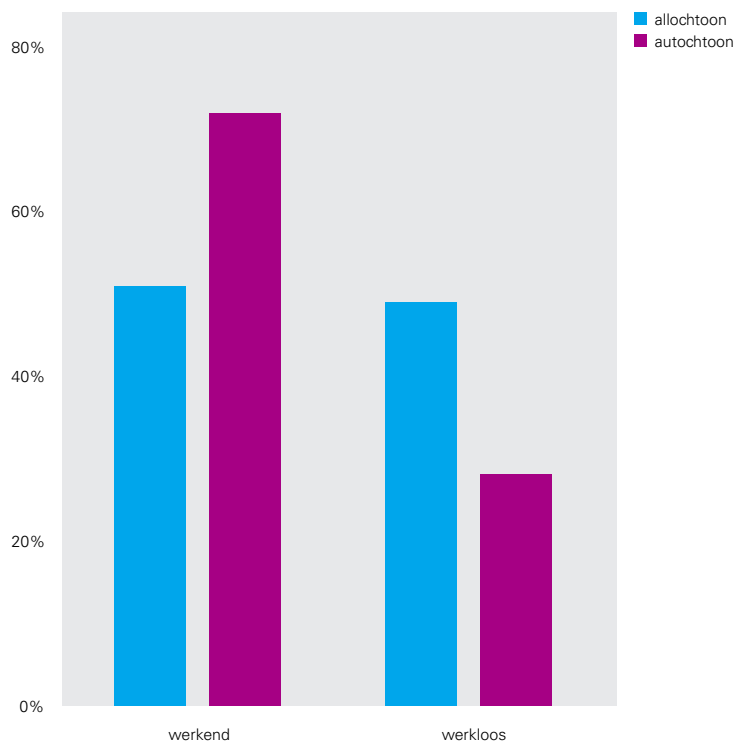
Uit de analyse blijkt dat het hier gaat om een negatieve, intergeneratieve invloed op het opleidingsniveau van het kind.

Daarnaast blijkt uit de analyse dat er een significant verband is tussen de etniciteit van vmbo-leerlingen en de arbeidsmarktposities van hun ouders.

Figuur 21: Vmbo-leerlingen: etniciteit en arbeidsmarktpositie van de vader.

Zoals blijkt uit figuur 21 en 22 zijn de ouders van allochtone vmbo-leerlingen relatief vaker werkloos dan de ouders van autochtone vmbo-leerlingen. Werkloosheid van de ouders heeft weer een negatief effect op het opleidingsniveau van vmbo'ers.

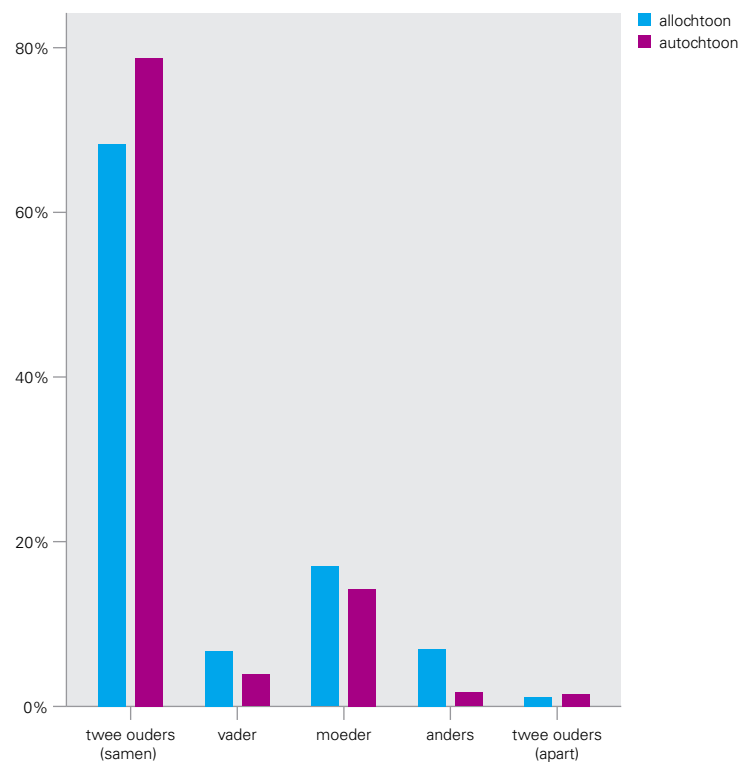
Figuur 22: Vmbo-leerlingen: etniciteit en arbeidsmarktpositie van de moeder.

11.2 Gezinsamenstelling

Naast opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie van de ouders leidt ook de gezinsamenstelling van allochtone jongeren tot een grotere kans op sociale uitsluiting. Behalve dat allochtone vmbo'ers relatief vaak in de stad wonen – wat een positieve invloed heeft op iemands kans op sociale uitsluiting – wonen zij ook significant vaker in een niet-traditionele of alternatieve gezinsvorm.

Uit figuur 23 blijkt dat allochtone vmbo'ers vaker dan autochtone vmbo'ers wonen in een eenoudergezin of andere niet-traditionele gezinsvorm. Onder deze andere vormen vallen situaties waarin iemand zelfstandig woont, bij een voogd of familielid of in een gezinsvervangend tehuis of instelling. Volgens Janssen et al. (2001) heeft wonen in een niet-traditionele gezinsvorm een negatief effect op de schoolprestaties en veerkracht van jongeren, omdat zij het ontbreken

van een of twee ouders moeten verwerken en omdat er in hun situatie minder toegangsmogelijkheden tot sociale netwerken zijn. Bovendien is in deze vormen – die leiden tot een grotere kans op een gevoel van materiële deprivatie – de kans groter dat stedelijke allochtone jongeren juist in de binnenstedelijke wijken wonen. Deze redenering wordt bevestigd door het gegeven dat de ouders van allochtone vmbo-leerlingen significant vaker onvrijwillig werkloos zijn dan ouders van autochtone vmbo'ers. Zoals al aangegeven wonen kinderen van onvrijwillig werkloze vaders relatief vaak in de stad. Het zal dan waarschijnlijk niet om de meer welvarende wijken gaan.

Figuur 23: Vmbo-leerlingen: etniciteit en gezinsituatie.

11.3 Sociale omgeving

Er is geen significant verschil in de bereidheid om samen te werken tussen allochtone en autochtone vmbo'ers. Uit nadere analyse blijkt dat wanneer allochtone vmbo'ers niet willen samenwerken, zij dat significant vaker niet willen omdat zij niet goed op kunnen schieten met medeleerlingen of omdat zij samenwerken moeilijk vinden. Wanneer zij wel willen samenwerken, geven zij significant vaker aan dit te willen omdat zij denken dat anderen meer weten dan zijzelf. Al deze significante verschillen in motieven om alleen of samen te werken duiden erop dat allochtonen hier hun afweging maken uit onzekerheid. Zij geven aan moeilijk sociaal contact te vinden en te denken dat anderen meer weten. Naber (2004) constateert dat contact tussen allochtonen en autochtonen vaak moeilijk verloopt.

Dit is ook terug te zien in het gegeven dat allochtone vmbo'ers significant vaker niet naar mensen in hun sociale leefomgeving gaan als zij problemen hebben, maar dat zij die problemen zelf proberen op te lossen. Autochtone vmbo-leerlingen, daarentegen, geven significant vaker aan naar hun ouders of vrienden te gaan wanneer zij problemen hebben. Behalve het contact tussen leeftijdsgenoten, lijkt ook het contact tussen allochtone leerlingen en hun docenten niet gemakkelijk te verlopen. Niet-westerse allochtonen geven namelijk vaker dan autochtonen aan ontevreden te zijn over de aandacht die zij ontvangen van docenten en over de hulp die hen op school wordt geboden.¹¹⁴ Toch blijkt er geen significant verschil te zijn in de waardering van de sociale leefomgeving op basis van de etniciteit van vmbo-leerlingen.

Van welke etnische afkomst je als vmbo'er bent, blijkt geen effect te hebben op het gevoel meer of minder geld te hebben dan je vrienden. Dit is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat veel allochtonen een horizontaal netwerk ontwikkelen. Aangezien leeftijdsgenoten de belangrijkste referentiepunten zijn, ervaren zij hier minder armoede dan autochtonen. Wanneer de TMSA-groepen afzonderlijk worden bekeken, valt op dat Surinamers wat dit betreft in grote lijnen overeenkomen met autochtonen. Aetios (2008) concludeert echter dat de vriendenkringen van alle groepen vrijwel financieel homogeen zijn, waarbij Turken en Marokkanen de meest homogene vriendengroepen lijken te hebben.

11.4 Normatieve integratie

Allochtonen zijn significant minder normatief geïntegreerd dan autochtone Nederlanders. Hoewel voor een volledige bespreking van dit onderwerp verwezen moet worden naar andere studies, is hier op deze plaats een aantal mogelijke oorzaken voor te noemen. Normen en waarden worden bij allochtonen relatief sterker dan bij autochtonen ook overgedragen van ouder op kind. Dit blijkt ook uit het feit dat allochtone vmbo-leerlingen het relatief belangrijker vinden wat hun ouders vinden van hun opleiding (Aetios, 2008). Opvallend is dat autochtone vmbo'ers significant vaker aangeven de behoeften van hun vrienden boven hun eigen behoeften te stellen. Dit ondersteunt de constatering dat allochtonen vaker moeite hebben met contact maken met klasgenoten.

Uit de analyse komt ook naar voren dat allochtone vmbo-leerlingen vaker dan autochtone vmbo-leerlingen internetcontact zoeken met mensen die zij niet 'in het echt' kennen. Wanneer zij dan contact hebben met mensen in hun eigen land van herkomst, versterkt dit het aanhangen van de normen en waarden die heersen in dat land. Volgens Hofstede (1997) zijn de meeste allochtonen afkomstig uit collectivistische, masculiene landen waar de machtsafstand tussen volwassenen en jongeren groter is dan in de Nederlandse cultuur, die individualistisch en feminien is.¹¹⁵

12 Conclusies

Het doel van dit Hiteq-onderzoek is meer inzicht te verkrijgen in de huidige kennis op het gebied van sociale uitsluiting, voornamelijk bij laaggeschoolden.

De hoofdvraag van het onderzoek is:

Welke factoren zijn van invloed op sociale uitsluiting bij laagopgeleide jongeren onder de 18 jaar in Nederland.

Om tot een antwoord op deze vraag te komen, is gekeken naar de kenmerken van risicogroepen voor sociale uitsluiting, en naar de manier waarop deze kenmerken van invloed zijn op de uitsluiting én op elkaar. Daarbij is er speciale aandacht voor de vraag of er sprake is van een intergeneratief (van de ene generatie op de andere) 'littekeneffect'. Zijn de onbeïnvloedbare factoren sterker dan de beïnvloedbare factoren? Deze vraag is toegespitst door middel van een analyse op de vmbo-populatie.

12.1 Beïnvloedbare factoren

Opleidingsniveau

De eerste risicofactor, het opleidingsniveau van vmbo-leerlingen, is van invloed op hun sociale participatie. Vmbo'ers van de theoretisch en gemengde leerweg blijken – door hun capaciteiten om cognitieve redeneringen te maken en door de aandacht die op school wordt besteed aan maatschappelijke processen en opvattingen – over het algemeen meer kennis van de samenleving en ook meer interesse in die samenleving te hebben dan lageropgeleide vmbo'ers. Vmbo-leerlingen participeren echter voornamelijk in hun directe sociale omgeving. Onder laagopgeleide vmbo'ers blijkt interesse in wereldproblematiek uitzonderlijk.

Op basis van de literatuur kan worden gesteld dat een laag opleidingsniveau een nadelig effect heeft op de toekomstige financiële positie van een jongere. Uit de analyse blijkt echter dat er – tijdens de opleiding – geen verband is tussen het opleidingsniveau van vmbo'ers en een gevoel het financieel minder te hebben dan vrienden (relatieve materiële deprivatie). Het blijkt dat vmbo-leerlingen over het algemeen een horizontaal netwerk opbouwen, waarin zij hun vrienden eerder als armer dan als rijker inschatten.

Competenties

Ook competenties blijken een risicofactor voor sociale uitsluiting te vormen. In de analyse is een onderscheid gemaakt tussen sociale competenties en digitale competenties.

Wat betreft de sociale competenties moet voorzichtig worden omgegaan met de hier verkregen gegevens. De bereidheid van een vmbo-leerling om samen te werken met andere vmbo-leerlingen en zijn MSN-gebruik omvatten namelijk slechts een deel van het concept 'sociale competenties'.

Uit de analyse blijkt dat vmbo'ers in de theoretische leerweg vergeleken met vmbo'ers in de lagere leerwegen vaker liever alleen werken dan dat zij samenwerken met andere leerlingen. Hoewel op basis van de literatuur gesteld kan worden dat scholing een belangrijke sociale activiteit is, die bijdraagt aan de ontwikkeling van sociale en emotionele competenties, blijken hogeropgeleide vmbo'ers dus minder graag samen te werken. Dit heeft met grote waarschijnlijkheid te maken met de omvang van hun sociale netwerk en van het netwerk van hun, vaker hoogopgeleide, ouders. Lageropgeleide vmbo'ers zoeken intellectuele ondersteuning en oplossingen voor problemen vaak op internet; hogeropgeleide vmbo'ers, daarentegen, ontvangen deze intellectuele steun vaak thuis.

De sterkere voorkeur voor samenwerking van lageropgeleide vmbo'ers gaat vaak samen met een zwakker gevoel het financieel minder te hebben dan vrienden (relatieve materiële deprivatie) en met minder normatieve integratie. Deze lagere relatieve materiële deprivatie is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat leerlingen in de praktijkgerichte leerwegen vaak een meer horizontaal netwerk hebben dan leerlingen in de theoretische leerweg. Hierdoor hebben zij vaker vrienden met een vergelijkbare economische positie. De verminderde normatieve integratie komt voort uit het gegeven dat normatief gedrag wordt beschouwd als een onderdeel van de sociale competenties (zoals aangegeven in Huisman (2003): *Portfolio sociale competenties*): eigen verantwoordelijkheid, respect en tolerantie worden gezien als sociaal competent gedrag. Dit is in overeenstemming met de door Hofstede genoemde 'Nederlandse normen'. Deze zijn echter sterk individualistisch, hetgeen niet terugkomt in de sociale activiteit samenwerken.

Ook digitale competenties zijn van invloed op de normatieve integratie van vmbo-leerlingen. Hoewel het gebrek aan toegang tot internet vaak wordt beschouwd als een normatieve beperking, blijkt dat frequent internet- en MSN-gebruik ook vaak samengaan met een lagere integratie. Bijna alle vmbo-leerlingen hebben toegang

tot internet. Zij gebruiken het net voornamelijk voor sociale contacten. Gezien hun horizontale sociale netwerken is het aannemelijk dat zij voornamelijk binnen hun eigen sociale kring contacten opbouwen en onderhouden. Hierdoor ontwikkelen zich jeugdculturen en subculturen die af kunnen wijken van de traditionele 'Nederlandse normen'. Uit de analyse blijkt – in afwijking van de algemene theorie waarin hoogopgeleide jongeren beschouwd worden als de *information rich* – dat het binnen het vmbo juist de leerlingen in de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg zijn die internet gebruiken om nieuwe dingen te leren; leerlingen in de theoretische leerweg gebruiken vaker internet om leuke dingen te zien en te lezen.

Sociale leefomgeving

Ook de volgende beïnvloedbare risicofactor, de sociale leefomgeving, blijkt verband te houden met het opleidingsniveau van vmbo'ers. Leerlingen in de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg zijn over het algemeen positiever over hun sociale leefomgeving dan leerlingen in de theoretische leerweg. Lageropgeleide leerlingen, die een sterk horizontaal netwerk hebben en positief denken over hun sociale leefomgeving, werken graag samen en geven 'gezelligheid' hiervoor vaak als belangrijkste reden. Hogeropgeleide leerlingen, die negatiever denken over hun sociale leefomgeving, gebruiken internet vaak voor hun plezier. Deze laatste groep gebruikt internet en MSN dan ook vaker.

In overeenstemming met de literatuur kan worden gesteld dat de invloed van de sociale leefomgeving op het gevoel van sociale uitsluiting bij vmbo-leerlingen groter is dan de invloed van de ouders. Hoewel het opleidingsniveau van de vader van invloed is op het gevoel van materiële deprivatie en de sociale participatie van een vmbo-leerling, blijkt het effect van de sociale leefomgeving groter. Leeftijdsgenoten zijn de belangrijkste referentiepunten en zij hebben een grote invloed op de sociale participatie van vmbo'ers. Het is echter belangrijk te vermelden dat de sociale achtergrond hier een grote invloed heeft op de sociale leefomgeving. Leerlingen met hoogopgeleide en werkende ouders ervaren over het algemeen minder ondersteuning en aanmoediging vanuit hun sociale leefomgeving. Zij wenden zich voor plezier vaker tot internet, terwijl leerlingen met laagopgeleide ouders hiervoor naar hun vrienden gaan. Gecombineerd duidt dit erop dat er een sterk verband is tussen de sociale afkomst van vmbo-leerlingen en hun sociale leefomgeving, waarbij jongeren met een hogere sociale afkomst een breder sociaal netwerk opbouwen dan jongeren met een lagere sociale afkomst. Sociale contacten en sociaal netwerk blijken dus intergeneratief te worden overgedragen.

Fysieke leefomgeving

Ook de factor fysieke leefomgeving houdt verband met het opleidingsniveau van vmbo-leerlingen. De toegenomen concentratie in de grote steden heeft een negatief effect op de kans dat kansarmen kansrijken ontmoeten. Hoewel stedelijke vmbo-leerlingen internet vaak gebruiken voor sociale contacten, lijken vriendschappen – zoals aangegeven door Naber (2004), – vooral te ontstaan onder jongeren die tot eenzelfde sociaal milieu behoren. Ondanks het feit dat het aangaan van een vriendschap een persoonlijke en vrije keuze is, is “netwerkvorming op basis van interesse [...] nog allerminst de norm” (Groeneveld (2008)). Het geringere contact van kansarmen met kansrijken heeft indirect invloed op de maatschappelijke kansen van kansarmen in achterstandswijken: kansarmen hebben minder mogelijkheden om de normen te internaliseren die heersen in hogere sociale klassen.

Niet-stedelijke vmbo-leerlingen scoren zowel erg hoog als erg laag op normatieve integratie. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de lokale afhankelijkheid in veel dorpen. Op basis van eerder onderzoek kan worden geconcludeerd dat er bij niet-stedelingen sprake is van een sterk horizontale netwerkvorming. Hoewel in sommige van deze netwerken de ‘Nederlandse normen’ worden nagestreefd, ontwikkelen zich op andere plekken subculturen die zich richten op andere doelen. Toch scoren stedelingen over het algemeen lager op normatieve integratie dan niet-stedelingen. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in de achterstandswijken die zich in veel grote steden bevinden. Daar doet zich vaak een cumulatie van factoren voor die kan leiden tot een gebrek aan normatieve integratie. In de achterstandswijken wonen relatief veel gezinnen met een lage sociale status en relatief veel allochtonen. Ook wonen er relatief veel eenoudergezinnen, waarvan de kinderen vaker materiële deprivatie ervaren.

Specifiek is gekeken naar de invloed van het wonen in een ‘krachtwijk’. Individualistische waarden hebben een negatief verband met wonen in een krachtwijk, terwijl collectivistische waarden daar een positief verband mee hebben; ‘collectivistisch’ verwijst dan echter alleen naar de relatie met de familie, niet naar de relatie met vrienden. Vmbo’ers uit krachtwijken ervaren vaker materiële deprivatie dan vmbo’ers met een andere woonomgeving. Ook scoren zij lager op sociale participatie. En zij geven aan minder te (kunnen) rekenen op hun sociale leefomgeving.

Samenvattend kan worden gezegd dat wonen in een krachtwijk een sterk positief verband heeft met sociale uitsluiting. Vmbo’ers uit krachtwijken lopen veel meer

kans op sociale uitsluiting dan andere vmbo’ers. Hierbij zijn de belangrijkste factoren de oververtegenwoordiging van respondenten met een niet-westerse achtergrond (wat leidt tot minder normatieve integratie) en de relatief grote vertegenwoordiging van ouders met een lage(re) opleiding in deze wijken (wat leidt tot minder normatieve integratie en minder sociale participatie). Ook is in krachtwijken in het algemeen een sterker gevoel van materiële deprivatie aanwezig.

12.2 Onbeïnvloedbare factoren (achtergrondkenmerken)

Sociale afkomst

De risicofactor sociale afkomst blijkt van invloed te zijn op het opleidingsniveau van vmbo’ers. Zowel de opleidingsniveaus als de arbeidsmarktposities van de ouders spelen hier een rol. De invloed van de arbeidsmarktpositie van de vader is groter dan die van de moeder. Deze invloed komt volgens de literatuur voort uit het feit dat hoogopgeleide ouders meer waarde hechten aan educatie, hetgeen stimulerend werkt op de prestatie en motivatie van hun kinderen. De vmbo-leerlingen blijken inderdaad veel waarde te hechten aan de mening van hun ouders op dit gebied. Daarnaast ondervinden kinderen van werkende ouders volgens de literatuur voordeel van hun vroegere aanraking met educatie.

Bovendien kunnen hoogopgeleide ouders en hun verticale en grote sociale netwerk de kinderen intellectuele hulp bieden. Zij stimuleren ook de sociale participatie van hun kinderen. Het blijkt dat vmbo-leerlingen met hoogopgeleide ouders liever alleen werken dan dat zij samenwerken met andere leerlingen; zij denken zo betere resultaten te behalen. Roest et al. (2003) stellen dat hulp van ouders, de hiervan uitgaande vertrouwensband en het sociale netwerk van de ouders een positief effect hebben op de prestatiemotivatie van jongeren. Hoewel in de theorie alleen een verminderde intellectuele band als een mogelijk probleem wordt genoemd bij laagopgeleide ouders, blijkt dat vmbo-leerlingen ook vaak geen of onvoldoende emotionele ondersteuning van deze ouders krijgen. Zij zoeken deze ondersteuning bij vrienden.

Verskil in sociale afkomst blijkt ook te leiden tot verschil in prestatiegerichtheid. Prestatiegerichtheid leidt wel tot meer individualistisch gedrag, maar niet over de hele linie. Er lijkt vooral een negatief verband te bestaan tussen normatieve integratie en prestatiegerichtheid. Een prestatiegerichte instelling leidt er bij vmbo’ers toe dat zij zowel aan werk als aan sociale contacten en familiebanden

een waarde hechten die afwijkt van de gemiddelde in Nederland gangbare waarde. Vooral feminiene waarden en een kleine machtsafstand verhouden zich slecht met prestatiegerichtheid. Prestatiegerichtheid komt vooral voor onder respondenten met een niet-Nederlandse achtergrond en onder respondenten met ouders met een lage opleiding. Prestatiegerichtheid lijkt dus niet zozeer een karaktertrek te zijn maar eerder sterk verband te houden met culturele achtergrond en opleidingsniveau.

Etniciteit

Ook de risicofactor etniciteit houdt verband met het opleidingsniveau van een vmbo-leerling. Niet westerse allochtonen kiezen binnen het vmbo vaker voor de lage leerwegen; autochtonen vaker voor de theoretische leerweg. Lenaers (2008) spreekt hier over een 'prestatiekloof' tussen allochtonen en autochtonen. Voor een volledige bespreking van dit onderwerp moet verwezen worden naar andere studies. Uit de analyse in dit onderzoek blijkt dat allochtone vmbo'ers een grotere kans hebben om negatieve gevolgen te ervaren van hun achtergrond. Hun ouders hebben relatief vaak een lage opleiding genoten en zijn vaker werkloos. Verder wonen allochtone vmbo-leerlingen vaker in een niet-traditionele gezinsvorm en wonen zij vaak in de stad (waar zij volgens de literatuur vooral geconcentreerd in achterstandswijken wonen).

Verder gebruiken allochtone vmbo'ers vaker internet voor sociale contacten, vermoedelijk met mensen van hun eigen culturele groep. Dit wordt bevestigd door D'Haenens et al. (2007). Ook krijgen zij van hun ouders volgens de literatuur vaak *cultural capital* mee dat afwijkt van de heersende normen in Nederland en hebben zij vaker het gevoel niet ondersteund te worden op school. Dit zijn enkele redenen voor het moeilijker verlopen van het contact tussen allochtonen en de autochtonen. Bovendien scoren allochtonen lager op het gebied van normatieve integratie.

Sociale uitsluiting wordt nog steeds van generatie op generatie overgedragen. Concluderend kan worden gesteld dat alle besproken risicofactoren – opleidingsniveau, competenties, sociale afkomst, sociale leefomgeving, fysieke leefomgeving, gezinssamenstelling en etniciteit – van invloed zijn op de kans van laaggeschoolde jongeren om sociaal uitgesloten te raken. Hierbij blijkt er ook een intergeneratief effect te zijn. De negatieve invloed van de beïnvloedbare risicofactoren is groot. De onbeïnvloedbare risicofactoren (de achtergrondkenmerken) blijken niet alleen een direct effect hebben op enkele

aspecten van sociale uitsluiting, maar ook sterk verband te houden met de beïnvloedbare factoren. Zowel direct als indirect is er een verband tussen de sociale positie van ouders en die van hun kinderen. Laagopgeleide jongeren hebben in de huidige samenleving nog steeds een groter risico op sociale uitsluiting.

Bijlagen

1 Onderzoeksverantwoording

Design

De enquête die in dit onderzoek is gebruikt, werd in opdracht van Hiteq opgesteld door Aetios, in samenwerking met het Platform Bèta Techniek en het Procesmanagement MBO 2010. De in deze publicatie vermelde enquêtegegevens zijn verkregen van Aetios. Eerst is een *pilot* uitgevoerd onder 24 vmbo-leerlingen, van wie 18 uit de sector techniek en 6 uit andere sectoren. Daarna zijn deelnemers geworven door een groot aantal scholen in Nederland (141) aan te schrijven of telefonisch te benaderen. Hierbij zijn eerst de vmbo-scholen benaderd die deelnemen aan het *Ambitie Programma* van het Platform Bèta Techniek.¹¹⁶ Verwacht werd dat deze scholen meer belangstelling zouden hebben voor het deelnemen aan een onderzoek dat beoogt de vmbo(-techniek)-leerling beter in kaart te brengen. Vervolgens, nadat bekend werd dat uit deze scholengroep onvoldoende deelnemers uit grote steden konden worden geworven, is een tweede ronde in gang gezet, waarin scholen in andere stedelijke gebieden werden benaderd.

De meeste respondenten hebben de enquête klassikaal ingevuld. Aan docenten was een instructieboek verstrekt, waarin instructies en de antwoorden op de meest voorkomende vragen waren weergegeven. Eén school heeft er echter voor gekozen om de leerlingen de enquêtes in hun eigen tijd te laten invullen. Ongeveer de helft van de enquêtes is online ingevuld, de rest is op papier afgenomen.

Apparatus

In dit onderzoek worden de datagegevens van het onderzoek *Kenmerkend vmbo* geanalyseerd. Voor de eerste analyse, uitgevoerd door Aetios in 2008, is het statistisch programma V for Tables gebruikt. In de voor dit onderzoek uitgevoerde tweede analyse is het programma SPSS 12.0 gebruikt.

Procedure

Hier volgt een beschrijving van de procedure die is gevolgd bij de analyse van de data in dit onderzoek.

Hercodering variabelen

Begonnen is met het hercoderen van enkele variabelen. De variabelen 'materiële deprivatie', 'sociale participatie', 'sociale leefomgeving (vrienden en school)' zijn samengesteld uit verschillende uitspraken/stellingen waarop de leerlingen konden reageren met 'eens', 'niet eens' of 'weet ik niet/geen mening'. Bij al deze items is bepaald of ze positief of negatief werken op sociale uitsluiting, waarna de positieve antwoorden de waarde 2 toebedeeld kregen en de negatieve antwoorden de waarde 1. Het antwoord 'weet ik niet/geen mening' is opgegeven als 'missing'. Bij normatieve integratie is voor het toekennen van deze waarden de indeling van Hofstede gehanteerd.

De ouders van de vmbo-leerlingen zijn ingedeeld op de arbeidsmarktpositie 'werkend', waaronder zowel technisch als niet-technisch werk wordt verstaan, en 'niet-werkend', waaronder elke vorm van niet werken valt. Daarnaast zijn de ouders ingedeeld in 'werkend', 'vrijwillig werkloos' (waaronder 'zorgen voor het huishouden' valt) en 'onvrijwillig werkloos' (waaronder 'niet werken vanwege gezondheid' en 'niet werken maar op zoek naar werk' verstaan worden. Voor het andere onderdeel van sociale afkomst, het opleidingsniveau van de ouders, is opnieuw gecodeerd. Hierbij werd Aetios (2008) gevolgd, dat – het CBS volgend – een onderscheid maakt in een 'lager' (lbo, vbo, vmbo, mavo, eerste drie jaar havo en vwo), 'middelbaar' (mbo, havo en vwo bovenbouw, wo propedeuse) en een 'hoger' (hbo, wo) niveau van opleiding, maar daarnaast ook 'basisonderwijs' en 'geen opleiding' onderscheidt. Deze indeling wordt aangehouden omdat deze de 'gouden standaard' van de Marktonderzoekassociatie volgt. Het antwoord 'weet ik niet' is in SPSS als 'missing' opgegeven.

Ook de gezinssamenstelling van de vmbo-leerlingen is opnieuw ingedeeld, waarbij er een onderscheid is gemaakt tussen jongeren die 'bij beide ouders' wonen, 'bij de vader', 'bij de moeder', 'bij beide ouders maar apart' en in 'andere woonsituaties'. Onder deze laatste categorie vallen 'alleen', 'bij mijn voogd', 'bij andere familie dan mijn ouders', 'in een gezinsvervangend tehuis of andere instelling', 'in een studentenhuis' en 'ergens anders'. Etniciteit en fysieke leefomgeving zijn gecodeerd aan de hand van de definities die het CBS aanhoudt.

Ook de aanvullende items, die betrekking hebben op de reden waarom iemand wil samenwerken of juist niet, op naar wie een jongere toegaat als hij een probleem heeft, op waarom iemand een bepaalde website bezoekt en op of iemand nooit internet gebruikt, zijn opnieuw gecodeerd. De betreffende reacties zijn omgevormd tot dummy-variabelen, waarin 'eens' de waarde 1 kreeg toebedeeld en 'oneens' de waarde 2. Bij de items die betrekking hebben op het al of niet stellen van de eigen behoeften boven die van anderen, op de waarde die gehecht wordt aan het oordeel van ouders over de opleiding en op het erkennen van chatvrienden als echte vrienden, zijn de antwoorden 'weet ik niet/geen mening' opgegeven als 'missing'.

Testen

Voor alle uitgevoerde testen is het significantieniveau van 0,05 aangehouden, aangezien dit de meest gebruikte waarde is. Wanneer de waarde van p groter is dan dit niveau, is het verband of effect niet significant. Is de waarde echter kleiner, dan is er sprake van een statistisch significant verband of effect tussen twee variabelen.

Voor het testen van het verband of effect van een variabele op een andere variabele zijn de volgende stelregels aangehouden. Voor het traceren van een verband tussen twee nominale variabelen is de Chi-kwadraattest gebruikt. Hiermee wordt de waargenomen frequentie vergeleken met de theoretische frequentie. De waarde van χ^2 geeft aan hoe sterk het verband is. Als de waarde dicht bij 0 ligt, zijn de waargenomen en de verwachte frequenties aan elkaar gelijk en zal de nulhypothese dus niet verworpen worden. Bij deze test moet aan twee voorwaarden worden voldaan. Ten eerste moeten alle verwachte celfrequenties groter of gelijk zijn aan 1. Ten tweede moet minder dan 20% van de verwachte celfrequenties tussen 1 en 5 liggen.

Wanneer één van deze twee variabelen echter een ordinaal meetniveau had, is de niet-parametrische Mann-Whitney U-test gebruikt. Hiermee wordt nagegaan of twee onafhankelijke steekproeven afkomstig zijn uit dezelfde populatie (Vocht 2007). De waarde van *Mann-Whitney U* geeft de toetsgrootheid aan.

Voor het testen of er een verband bestaat tussen twee ordinale of interval-variabelen is Spearman's Rangcorrelatietest gebruikt. De waarde van *Spearman's rho* geeft hierin de sterkte van het verband aan: deze ligt altijd tussen -1 (perfect negatief verband) en 1 (perfect positief verband). Als de waarde rond 0 ligt is

er sprake van een niet-significant verband tussen de twee variabelen. *Kendall's Tau-b* geeft ook de verhouding aan tussen twee variabelen, maar werd gebruikt wanneer de ordinale variabele uit slechts twee categorieën bestaat. En wanneer beide variabelen van een ratiomeetniveau zijn, werd Pearson's Correlatietest gebruikt. Ook hierbij geven *Kendall's Tau-b* en *Pearson r* de sterkte van het verband weer.

Wanneer gekeken werd naar het verschil in het gemiddelde van een interval-variabele tussen twee groepen, is een T-test gebruikt. Het gaat hierbij om het testen van een interval-/ratiovariabele met een nominale variabele die bestaat uit twee categorieën.

De *t*-waarde geeft de standaardfout weer, die berekend werd op basis van het gewogen gemiddelde van beide steekproeven (Vocht (2007)). Hierbij werd eerst gekeken naar *Levene's test for equality of variances*. Als deze waarde niet-significant is, worden *equal variances assumed*. Zo niet, dan moet gecorrigeerd worden door de waarden van *equal variances not assumed* te interpreteren. De eerste optie heeft echter iets meer kracht dan de tweede. Verder moet voor deze test worden voldaan aan twee voorwaarden. Ten eerste moet er sprake zijn van twee aselechte steekproeven. Ten tweede moet er een normaal verdeelde steekproefverdeling zijn. Het voldoen aan deze laatste voorwaarde wordt aangenomen wanneer de populatie groter is dan 30 ($N > 30$).

Daarnaast is er een Anova-test gebruikt wanneer er een categoriale variabele die bestaat uit meer dan twee categorieën werd op een interval- of ratiovariabele. Als de *F*-waarde die bij deze test wordt geproduceerd in de buurt van 1 ligt, wordt de nulhypothese niet verworpen. Is de waarde echter duidelijk groter dan 1, dan wordt deze hypothese wel verworpen. De groepsgemiddelden verschillen dan significant van elkaar (Vocht (2007)). Bij deze Anova-test moet worden voldaan aan drie voorwaarden. Ten eerste moeten alle steekproeven onafhankelijk en aselekt zijn. Ten tweede moet elke groep afkomstig zijn uit een normaal verdeelde populatie. De vuistregel hiervoor is dat de kurtosis ligt tussen -1 en 2 en dat alle groepen groter zijn dan 5. Ten derde moeten de varianties van alle groepen gelijk zijn (*homogeneity of variances*). Hiervoor wordt gekeken naar *Levene's test* (zie hierboven).

Als laatste, voor het testen van een effect van een interval- of ratiovariabele op een andere interval- of ratiovariabele, is een regressieanalyse uitgevoerd. Bij deze

methode wordt er gezocht naar een causaal verband. Hierbij is in SPSS de *enter method* gebruikt, omdat Field (2005) aangeeft dat *stepwise methods* worden beïnvloed door toevallige variaties in de data. Dit laatste geeft volgens Field resultaten die per test kunnen verschillen. *B0* geeft de intercept aan, het snijpunt van de lijn die het verband tussen de twee variabelen aanduidt met de Y-as. *B1* is de regressiecoëfficiënt en geeft de hellingshoek van de lijn aan. Een positieve *B* geeft een positief verband aan, een negatieve *B* geeft een negatief verband aan. Bij deze methode moet aan vier voorwaarden worden voldaan. Ten eerste moeten beide variabelen een interval-/ratiomeetniveau hebben. Ten tweede moet het verband tussen de variabelen theoretisch causaal zijn. Ten derde moet dit verband lineair zijn. Als laatste moet Y in de populatie normaal verdeeld zijn voor elke waarde van X. Deze normale verdelingen moeten dezelfde variantie hebben (homoscedasticiteit). Hiervoor wordt gekeken naar de residuen.

2 Krachtwijken

Krachtwijken zijn 40 probleemwijken die door Minister Ella Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie zijn geselecteerd op basis van sociale, fysieke en economische problemen die zich daar voordoen. In deze wijken zullen gedurende de kabinetsperiode Balkenende IV extra investeringen worden gedaan.

Overzicht Krachtwijken¹¹⁷

Gemeente	Wijken
Alkmaar	Overdie
Amersfoort	De Kruiskamp
Amsterdam	Bos en Lommer, Amsterdam Noord, Nieuw West, Amsterdam Oost en Bijlmer
Arnhem	Klarendal, Presikhaaf, Het Arnhemse Broek, Malburgen/Immerloo
Den Haag	Stationsbuurt, Schilderswijk, Den Haag Zuid-West (Bouwlust, Vrederust, Morgenstond en Moerwijk), Transvaal
Deventer	Rivierenwijk
Dordrecht	Wielwijk/Crabbehof
Eindhoven	Woensel West, Doornakkers, Bennekel
Enschede	Velve Lindenhof
Groningen	Korrewegwijk, De Hoogte
Heerlen	Meezenbroek
Leeuwarden	Heechterp/Schieringen
Maastricht	Noordoost
Nijmegen	Hatert
Rotterdam	Oud West, Oud Noord, Crooswijk, Bergpolder, Overschie, Oud Zuid, Vreewijk, Zuidelijke Tuinsteden
Utrecht	Kanaleneiland, Ondiep, Overvecht, Zuilen Oost
Zaanstad	Poelenburg

De geselecteerde 40 wijken scoren op een aantal belangrijke kenmerken aanzienlijk slechter dan andere wijken in Nederland. Het gemiddelde huishoudinkomen ligt met €22.000,= ruim 25% lager ten opzichte van Nederland (€30.000,=), het aandeel werkenden in de wijkbevolking ligt met 53% substantieel lager (landelijk 64%), het aandeel woningen in de voorraad met een lage kwaliteit is 2,5 maal zo hoog, en ook de sociale en fysieke kwaliteit is er aanzienlijk slechter; de overlastindexen die deze slechte kwaliteit uitdrukken liggen er respectievelijk 21 en 13 punten boven het Nederlands gemiddelde.

Bronnen/noten

Deze indicatoren zijn geclusterd naar 4 thema's, te weten :

- Sociaal-economische achterstanden bij huishoudens,
- (Sociale) leefbaarheidsproblemen, zoals ervaren door wijkbewoners,
- Fysieke achterstanden in de woningvoorraad, en
- Fysieke problemen volgens de wijkbewoners.¹¹⁸

Bronnen

- Aart, S. van der (2003). Onderwijsachterstand van niet-westers allochtone scholieren. *CBS Sociaal-economische maandstatistiek*, 2003/1.
- Aarts, K. en Thomassen, J. (2000). Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen. In J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (Eds.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: kiezers en de smalle marges van de politiek* (pp. 35-55). Den Haag: SDU.
- Aetios (2008). Kenmerkend vmbo, rapportage onderzoek vmbo'ers. I.o.v. Hiteq e.a. Hilversum.
- Atkinson, A.B. (1998). Social exclusion, poverty and unemployment. In: A.B. Atkinson en J. Hills (red.), *Exclusion, employment and opportunity*. London: Centre for Analysis of Social Exclusion.
- Autar, K. (2004). Omgaan met allochtone leerlingen. Een transculturele benadering. *Bulletin Onderwijs & Inspiratie*, 32 (7).
- Baartman, L.K.J. (2008). 'Assessing the assessment'. Development and use of quality criteria for Competence Assessment Programmes. Enschede: PrintPartners Ipskamp.
- Beer, P. de (2004). Een tweedeling in de maatschappelijke participatie?
- Berg, A.E. van den, Koenis, R. en Berg, M.M.H.E. van den (2007). *Spelen in het groen*. Wageningen: Alterra.
- Bergmans, V., Ghysels, A., Imans, K., Luyckx, N., Aert, E. van en Vanderhulst, E. (2005). Hindernissen op de arbeidsmarkt. Kempen: Katholieke Hogeschool Kempen.
- Billiet, J. (1998). Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. *Tijdschrift voor sociologie*, 19 (1).
- Blair, Tony. Social exclusion speech in full. – Verkregen op 9 juli 2008 van www.epolitix.com.
- Blau, P.M. en Duncan, O.D. (1967). *The American occupational structure*. New York: Wiley.
- Bogt, T. ter, Dorsselaer, S. van en Vollebergh, W. (2003). Psychische gezondheid, risicogedrag en welbevinden van Nederlandse scholieren. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Bol, M. (2006). Internet als nieuwsbron voor jongvolwassenen. Erasmus Universiteit.
- Bolt, G., Kempen, R. van en Ham, M. van (2008). Minority ethnic groups in the Dutch housing market: spatial segregation, relocation dynamics and housing policy. *Urban Studies*, 45.

- Boschma, J. en Groen, I. (2007). *Generatie Einstein. Slimmer, sneller en socialer.* Amsterdam: Pearson Education Benelux bv.
- Bourdieu, P. en Passeron, J.C. (1979). *Reproduction in Education, Society, Culture.* Beverly Hills: Sage.
- Bourgonje, A. (2008). *Flexibiltijden.* Hilversum: Hiteq.
- Bovens, M. (2006a). De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie. – Verkregen op 18 juli 2008 via www.usg.uu.nl.
- Bovens, M. (2006b). De groeiende kloof in de diploma-democratie. *NRC Handelsblad*, 9 december 2006.
- Brehm, J. en Rahn, W. (1997). Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Science*, 41 (3).
- Broek, A. van den, Hulsen, M. en Kerstens, J. (2005). *BVE-Deelnemersmonitor 2004-2005. Beroepsbegeleidende leerweg (bbl) en beroepsopleidende leerweg deeltijd (bol-dt).* Nijmegen: ITS.
- Brusse, W.A., Dalen, H. van en Wissink, B. (2002). *Stad en land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek.* Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Burchardt, T., Grand, J. le en Piachaud, D. (1999). Social exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy and Administration*, 33 (3).
- Castells, M. (2000). *End of millenium. Vol III. The information age: economy, society and culture.* Oxford: Blackwell.
- CITO (2008). *Betekenis van de standaardscore op de Citotoets.* Verkregen via: www.cito.nl.
- Conceptadvies JCZ: Versterkte inzet van jeugdgezondheidszorg in het grotestedenbeleid. (2005). – Verkregen op 5 augustus 2008 via <http://w3.nigz.nl>.
- Craen, M. van en Almaci, M. (2005). De ondervertegenwoordiging van allochtonen in het universitair onderwijs: cijfers, oorzaken en remedies. – Verkregen op 15 juni 2008 via <https://doclib.uhasselt.be>.
- Dam, G. ten (2002). Sociale competentie in de multiculturele samenleving. Een beschouwing. *Pedagogiek*, 22.
- D'Haenens, L., Koeman, J. en Saeys, F. (2007). Digital citizenship among ethnic minority youths in the Netherlands and Flanders. *New Media Society*, 9.
- Diehl, J. (2005). Dorpspunt loont! Formule voor een uniek verkooppunt. – Verkregen op 4 augustus 2008 via www.kcwz.nl.
- Driessen, G.W.J.M. (2001). Ethnicity, forms of capital, and educational achievement. *International review of education*, 47 (6).
- Dunn, K.M. (1998). Rethinking ethnic concentration: the case of Cabramatta, Sydney. *Urban Studies*, 65.
- Emler, N. en Frazer, E. (1999). Politics: the education effect. *Oxford Review of Education*, 25 (1-2).
- Eurostat (2000). *European Social Statistics: Income, poverty and social exclusion.* Luxemburg: Office for official publications of the European Communities.
- Gemmeke, M. (1998). *Politieke betrokkenheid van kinderen op de basisschool.* Amsterdam, Thesis Publishers.
- Gorsel, J. van. (2007). Aan de arbeid, tegen sociale uitsluiting. – Verkregen op 20 mei 2008 via www.hbo-kennisbank.nl.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6).
- Grimalda, G. (1999). Participation versus social exclusion. *Journal of Business Ethics*, 21.
- Groeneveld, M.J. (2008). *Kenmerkend vmbo.* Hilversum: Hiteq.
- Gruyter, C. de. (2006). Alleen voor digitaal bekwamen. *NRC Handelsblad*, 9-12-2006.
- HM Government. (2006). *Reaching out: An action plan on social exclusion.* Londen: Cabinet Office.
- Hofstede, G. (1997). *Cultures and Organizations: Software of the Mind.* New York: McGraw-Hill USA.
- Huisman, J. (2003). *Portfolio sociale competenties. Primair onderwijs, vmbo, mbo.* 's-Hertogenbosch: CINOP.
- Hull, B. (2003). ICT and social exclusion: the role of libraries. *Telematics and Informatics*, 20.
- Jackson, M.I. en Mare, R.D. (2007). Cross-sectional and longitudinal measurements of neighborhood experience and their effects on children. *Social Science Research*, 36.
- Janssen, K., Amelinckx, V., Cocquyt, E., Vos, H. de, Colpin, H., Verhaeghe J.P.
- Vandemeulebroecke, L., & Ghesquière, P. (2001). *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen.* Leuven/Gent: Katholieke Universiteit Leuven/ Universiteit Gent.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2004). *Sociale uitsluiting in Nederland.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jungblunth, P. (1985). *Verborgene differentiatie.* Nijmegen: ITS.
- Jungbluth, P., Peetsma, T. en Roeleveld, J. (1996). *Leerlingprestaties en leerlinggedrag in het primair onderwijs.* Ubbergen: Tandem Felix.
- Kenny, M.E. en Bledsoe, M. (2005). Contribution of the relational context to career adaptability among urban adolescents. *Journal of Vocational Behavior*, 66.

- Kijlstra, M., Prinsen B. en Schulpen, T. (2001). Kwetsbaar jong. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), Centrum voor Migratie en Gezondheid van het Kind.
- Klaauw, B. van der en Ours, J.C. van (2003). From welfare to work: does the neighborhood matter? *Journal of Public Economies*, 87.
- Lenaers, S. (2008). Als school niet voelt als thuis. Welbevinden van allochtone leerlingen. Hasselt: Expertisecentrum Gelijke Onderwijskansen.
- Leseman, P., Sijlsing, F., Jap-A-Joe, S. en Sahin, S. (1995). Gezinsdeterminanten van de cognitieve ontwikkeling van vierjarige Nederlandse, Surinaamse en Turkse kleuters. *Pedagogische Studiën*, 72.
- Lin, N. (1999). Social networks and status attainment. *Annual review of sociology*, 25 (1).
- Loeb et al., S., Bridges, M., Bassok, D., Fuller, B., & Rumberger, R. W. (2007). How much is too much? The influence of preschool centers on children's social and cognitive development. *Economics of Education Review*, 26 (1).
- Micklewright, J. (2002). Social Exclusion and Children: A European View for a US Debate, Innocenti Working Papers, inwopa02/18, UNICEF Innocenti Research Centre
- Ministerie van Justitie. (2005). Jaarnota Integratiebeleid 2005. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Ministerie van Justitie. (2007). Jaarnota Integratiebeleid 2007. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Molloy, D., White, C. en Hosfield, N. (2002). Understanding youth participation in local government: a qualitative study. Londen: DTLR.
- Moreland, A.D. en Dumas, J.E. (2008). Evaluating child coping competence: theory and measurement. *Journal of child and family studies*, 17 (3).
- Naber, P. (2004). Vriendschap en sociale cohesie: De rol van leeftijdgenoten in de opvoeding van jeugd. Den Haag: InHolland Hogeschool.
- Need, A. (2001). Ongelijke kansen, ongelijke uitkomsten: over de invloed van ouderlijk milieu, sekse en etnische herkomst op onderwijsprestaties en arbeidsmarktsucces. – Verkregen op 22 mei 2008 via <http://spitswww.uvt.nl>.
- Oomens, S., Driessen, G. en Scheepers, P. (2003). De integratie van allochtone ouders en onderwijsprestaties van hun kinderen: Enkele allochtone groepen vergeleken. *Tijdschrift voor sociologie*, 24 (4).
- Operatie Jong: Sterk en resultaatgericht voor de jeugd. (2004). Den Haag.
- Parcel, T.L. en Dufur, M.J. (2001). Capital at home and at school: effects on student achievement. *Social Forces*, 79 (3).
- Paulle, B. (2005). Voorbij de oude debatten: Een voorstel voor 'economische' desegregatie van het onderwijs. Universiteit van Amsterdam. – Verkregen via <http://www.bowenpaulle.nl>.
- POD Maatschappelijke Integratie: Digitale Kloof: Internet voor iedereen. (2007). – Verkregen op 5 augustus 2008 via www.mi-is.be.
- Rinnooy Kan, A. (2008). Hofstadlezing 'Zuinig op Nederland', 26 maart 2008.
- Robinson, P. (1998). Equity and access to computer technology for grades K-12. In B. Ebo (Ed.). *Cyberghetto of cybertopia. Race, class and gender on the internet*. Westport: Praeger.
- Rosenheck, D. (2003). Will universities agree to change? *New Statesman*, July 2003.
- Roest, A., Völker, B. en Kassenberg, A. (2003). Netwerken en presteren: de invloed van persoonlijke netwerken van middelbare scholieren op hun prestatiemotivatie en hun schoolprestatie. – Verkregen op 10 juli 2008 van <http://spitswww.uvt.nl>.
- SER. (2007). Niet de afkomst maar de toekomst. Naar een verbetering van de arbeidsmarktpositie van allochtone jongeren.
- Sen, A. (1983). Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35.
- Sieben, I. (2001). Scholing of sociale herkomst? De invloed van opleidingsniveau op religieuze, politieke en sociale oriëntaties na controle voor gezinsachtergrond. *Mens & Maatschappij*, 76 (1).
- South, S.J., Crowder, K. en Chavez, E. (2005). Migration and spatial assimilation among US Latinos: classical versus segmented trajectories. *Demography*, 42.
- Spiesschaert, F. (2005). Ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting: Een inleiding tot de methodiek. Leuven/Voorbrug: Acco.
- Steketee, M., Mak, J. en Tierolf, B. (2008). Kinderen in Tel. Databoek 2008. Verwey-Jonker Instituut.
- Stellingwerf, B., Pulles, M. en Dusseljee, F. (2004). Kansen in het graan. Groningen: Etoc.
- Traag, T., Valk, J. van der, Velden, R. van der en Wolbers, M. (2004). De transitie van het onderwijs naar de arbeidsmarkt. Centraal Bureau voor de Statistiek, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Tweede Kamer (2007), kamerstuk TK2006-2007, 30995, nr. 1 t/m 5.
- Vanderstukken, I. (2005). Uitsluiting in Vlaanderen. – Verkregen op 1 augustus 2008 via <http://reces.bugijweb.com>.
- Veen, I. van der. (2003). Parents' education and their encouragement of successful secondary school students from ethnic minorities in the Netherlands. *Social Psychology of Education*, 6.

- Veenstra, R.R. (1999). Leerlingen - klassen - scholen: Prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs. Amsterdam: Thela Thesis.
- Veldboer, L. en Duyvendak, J.W. (2004). Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld. *Sociologische Gids*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Verschoor, S. (2008). Vrouwen verdienen 18 procent minder. – Verkregen op 8 april 2008 via www.dag.nl.
- Vuijk, P. et al. (2008). @School in Rotterdam, Een studie naar de prevalentie en etiologie van verschillende typen schoolweigerend gedrag in het Rotterdamse basisonderwijs, Rotterdam: CED-Groep.
- Warschauer, M. (2004). Technology and social inclusion. Rethinking the digital divide. Cambridge: MIT Press.
- Webb, S. (2006). Can ICT reduce social exclusion? The case of an adults' English language learning programme. *British Educational Research Journal*, 32 (3).
- Wegener, B. (1991). Job mobility and social ties: social resources, prior job and status attainment. *American Sociological Review*, 56 (1).
- Welshman, J. (2006). From the cycle of deprivation to social exclusion: five continuities. *The Political Quarterly*, 77 (4).
- Werf, M.P.C. van der, Kuyper, H. en Lubbers, M.J. (1999). Achtergrond- en gezinskenmerken van leerlingen en opbrengsten van het voortgezet onderwijs. Groningen: GION.
- Werfhorst, H. G. van de (2005). Diploma-inflatie en onderwijsongelijkheid. *Mens en maatschappij*, 80 (1).
- Woodhall, M. (1973). The economic returns to investment in women's education. *Higher Education*, 2 (3).
- WRR. (1996). Tweedeling in perspectief. Den Haag: Sdu.

CBS-publicaties

2001	Jeugd 2001. Cijfers en feiten.
2004	Hoogopgeleiden kort werkloos maar lang arbeidsongeschikt.
2005	Forse groei aantal eenoudergezinnen.
2006a	Kinderopvang vaak door familie en vrienden.
2006b	Armoede stijgt tot in 2005 en daalt daarna.

CBS-tabellen

ICT- en mediagebruik naar persoons- en huishoudkenmerken. – Verkregen op 30 juli 2008 via <http://statline.cbs.nl>.

Inkomensongelijkheid; particuliere huishoudens naar diverse kenmerken. – Verkregen op 3 augustus 2008 via <http://statline.cbs.nl>.

Personen van 15 tot 65 jaar die geen onderwijs volgen, naar opleidingsniveau. (2008). – Verkregen op 15 juli 2008 via www.cbs.nl.

Definities

Toelichting allochtoon. – Verkregen op 4 augustus 2008 via www.cbs.nl.

Toelichting stedelijkheid. – Verkregen op 4 augustus 2008 via www.cbs.nl.

SCP publicaties

2003	Rapportage Jeugd 2002.
2007 (2008)	Armoede en sociale uitsluiting bij kinderen

Noten

- 1 Rinnooy Kan 2008.
- 2 SER 2007.
- 3 Groeneveld 2008.
- 4 WRR 1996.
- 5 WRR 1996.
- 6 Sen 1983.
- 7 Jehoel-Gijsbers 2004.
- 8 Micklewright 2002.
- 9 Micklewright 2002.
- 10 Micklewright 2002.
- 11 Jehoel-Gijsbers 2004.
- 12 Vanderstukken 2005.
- 13 Burchardt et al. 1999.
- 14 De percentages zijn berekend aan de hand van gegevens uit: CBS. Personen van 15 tot 64 jaar die geen onderwijs meer volgen, naar opleidingsniveau, 2008.
- 15 Jehoel-Gijsbers 2004.
- 16 Naber 2004.
- 17 Naber 2004.
- 18 Aarts & Thomassen 2000.
- 19 Sieben 2001.
- 20 Sieben 2001.
- 21 Grimalda 1999.
- 22 CBS, 2004.
- 23 Jehoel-Gijsbers 2004.
- 24 Bourgonje 2008.
- 25 Moreland en Dumas (2008) gebruiken hier de term 'antisocial', maar de uitleg en verklaring van de term maken duidelijk dat het hier gaat om het Nederlandse begrip 'asociaal'.
- 26 Moreland en Dumas (2008) gebruiken hier de term 'asocial', maar de uitleg en verklaring van de term maken duidelijk dat het hier gaat om het Nederlandse begrip 'antisociaal'.
- 27 Webb 2006.
- 28 Hull 2003.
- 29 Webb 2006.
- 30 Werfhorst 2005.
- 31 Billiet 1998.

- 32 POD Maatschappelijk Integratie 2007
- 33 De Gruyter 2006.
- 34 Jehoel-Gijsbers 2004.
- 35 CBS 2001.
- 36 Lin 1999.
- 37 Machin 1999.
- 38 Reaching out: An action plan on social exclusion 2006.
- 39 HM Government 2006. Dit komt ook naar voren in de National Child Development Study, een longitudinale studie waarin alle mensen worden gevolgd die in een bepaalde week in maart 1958 in Engeland, Schotland en Wales zijn geboren (Welshman 2006).
- 40 Welshman 2006.
- 41 d'Haenens et al. 2007.
- 42 Naber 2004.
- 43 Gumpel en Vainroj Ish-Shalom 2003.
- 44 Naber 2004; Gumpel en Vainroj Ish-Shalom 2003.
- 45 Huisman 2003.
- 46 Kenny en Bledsoe 2005.
- 47 Boschma en Groen 2007.
- 48 Granovetter 1973.
- 49 Kenny en Bledsoe 2005.
- 50 Steketee et al. 2008.
- 51 Jackson en Mare 2007.
- 52 Bolt et al. 2008.
- 53 Van den Berg 2007.
- 54 Operatie Jong 2004.
- 55 Paulle 2005.
- 56 Ministerie van Justitie (2005). Jaarnota Integratiebeleid 2005.
- 57 Klaauw en Ours 2003.
- 58 Webb, 2006.
- 59 CBS: ICT- en mediagebruik naar persoons- en huishoudkenmerken.
- 60 South et al. 2005.
- 61 Ministerie van Justitie (2005). Jaarnota Integratiebeleid 2005.
- 62 Brusse et al. 2002.
- 63 Steketee 2008.
- 64 CBS: Inkomensongelijkheid; particuliere huishoudens naar diverse kenmerken.
- 65 Kijlstra et al 2001.
- 66 CBS: ICT- en mediagebruik naar persoons- en huishoudkenmerken.
- 67 Van den Berg et al. 2007.
- 68 Veen 2003.
- 69 Oomens et al. 2003.
- 70 Dam 2002.
- 71 Veen 2003.
- 72 Bourdieu en Passeron 1979.
- 73 d'Haenens et al. 2007.
- 74 Van der Aart 2003.
- 75 Dam 2002.
- 76 Craen en Almaci 2005.
- 77 d'Haenens et al. 2007.
- 78 Hull 2003.
- 79 Conceptadvies JCZ 2005.
- 80 CBS 2006b.
- 81 Groeneveld 2008.
- 82 Het CBS rekent tot de westerse landen: Japan, Indonesië en alle landen in Europa, Noord-Amerika en Oceanië. Landen die deels in Europa en deels in Azië liggen – Turkije, Rusland, Georgië en Azerbeidzjan – worden tot de niet-westerse landen gerekend, evenals alle landen in Latijns-Amerika, Afrika en Azië, met uitzondering van Japan en Indonesië.
- 83 Aetios 2008.
- 84 Waarbij 'stad' wordt gezien als alle gebieden die volgens de definitie van het CBS beschouwd worden als matig, sterk of zeer sterk verstedelijkt.
- 85 www.cito.nl.
- 86 Sieben 2001; Molloy et al. 2002.
- 87 Aetios 2008.
- 88 Aetios 2008.
- 89 Sieben 2001.
- 90 Aetios 2008.
- 91 Aetios 2008.
- 92 Aetios 2008.
- 93 Atkinson 1998.
- 94 Aetios 2008.
- 95 Aetios 2008.
- 96 CBS 2006a.
- 97 Loeb et al. 2007.
- 98 Aetios 2008.
- 99 Aetios 2008.

- 100 Stellingwerf et al. 2004.
- 101 Aetios 2008.
- 102 Aetios 2008.
- 103 Aetios 2008.
- 104 Aetios 2008.
- 105 Stellingwerf et al. 2004.
- 106 Aetios 2008.
- 107 CBS: Toelichting stedelijkheid.
- 108 Aetios 2008.
- 109 CBS: ICT- en mediagebruik naar persoons- en huishoudkenmerken.
- 110 Aetios 2008.
- 111 CBS: Toelichting allochtoon.
- 112 Aetios 2008.
- 113 Aetios 2008.
- 114 Aetios 2008.
- 115 Autar 2004.
- 116 Het Platform Bèta Techniek stimuleert in vmbo, mbo en hbo de innovatie van het technisch onderwijs. Het Ambitie Programma is een onderdeel van deze activiteit. Doel van het programma is dat meer jongeren kiezen voor een carrière in de bètatechniek.
- 117 Tweede Kamer 2007, kamerstuk TK2006-2007, 30995, nr. 1 t/m 5.
- 118 Tweede Kamer van 31 mei 2007, kamerstuk TK2006-2007, 30995, nr. 1 t/m 5.

Hiteq-publicaties

Hiteq heeft de volgende publicaties uitgebracht:

- Generaties en generatieleren in organisaties
- De digitale wereld, een nieuwe kijk op leren?
- Regionale samenwerking, nu en in 2020
- 'Geld speelt geen rol' – van welvaart naar welzijn
- Innovatiediffusie en afvalverwerking
- Kernenergie
- Op weg naar een duurzame transportbrandstof
- Groene kolen – CO₂-afvang en -opslag
- De technische arbeidsmarkt en het technisch beroepsonderwijs in 2020
- Nanotechnologie onder de loep
- Kenmerkend vmbo
- Jong & houdbaar
- Een beroep op energie
- Flexibiltijden
- Kompas of GPS?
- De wereld als spiegel
- Uitgesloten!
- Eten of gegeten worden?
- Permanent competent

De actuele titellijst van Hiteq-publicaties treft u aan op www.hiteq.org
U kunt ze daar ook bestellen.

Colofon

Teksten

Hiteq, Hilversum

Opdrachtgever

Hiteq, centrum van innovatie

Programmaleider Maatschappij

Drs. Judith van Heeswijk

Organisatie en productie

Hiteq, Hilversum

Max Hoogenraad-Veerden

Redactie

Bert Herben, Amsterdam

Ontwerp

Sjoukje Ziel grafisch ontwerp

helder ! ontwerpgroep, Amersfoort

Illustraties

cliffhanger visuals, Rotterdam

Seger van Wijk

Drukwerk

DigiPrint, Nijkerk

Uitgave

© 2009 Hiteq, Hilversum

Bestelnummer H00017

Deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt na schriftelijke toestemming van de uitgever via info@hiteq.org

Projectteam

Hiteq

Cris Boonen

Drs. Judith van Heeswijk

Aetios

Drs. Karin van Steensel

